

ÖZBEKISTAN RESPUBLIKASYNYŇ ÝOKARY WE ÝÖRITE
ORTA BILIM MINISTRLOGI

BERDAK ATYNDAKY GARAGALPAK DÖWLET
UNIWERSITETI

ÖZBEK FILOLOGIÝASY FAKULTETI

TÜRKI FILOLOGIÝA KAFEDRASY

EDEBIÝAT NAZARYÝETI

dersinden ektsiýa teksti

Düzen: Sarykow A.

N Ö K Ü S

EDEBİYAT NAZARYÝETINIŇ PREDMETI, WEZIPESI WE ÄHMIÝETI

PLAHY:

1. Edebiyat nazaryýeti barada düşünje, onuň predmeti.
2. Edebiyat nazaryýetiniň edebiyaty öwreniş ylmynyň beýleki bölümleri bilen arabaglanyşygy.
3. Edebiyat nazaryýetiniň wezipesi we ähmiýeti.

Dayanç düşünjesi: Edebiyat we çeper eebiyat, edebiyat nazaryýeti, Edebiyat baradaky ylmymlar; edebiyat yň taryhy, edebiyat nazaryýeti, edebi tankyt, çeper edebiyatyň beýleki ylmymlar bilen baglanyşygy.

Edebiyat nazaryýeti edebiyaty öwreniş ylmynyň iň möhüm pudaklaryndan biridir. Ol çeper edebiyatyň durmuş bilen, jemgyýetçilik aňynyň beýleki gömüşleri bilen baglanyşygyny, durmuşy çeper suratlandyrmagyň özboluşly aytarynlyklaryny we kanunlaryny, çeper obrazyň manysyny we gurluşyny, çeper mazmunyň, çeper formanyň özboluşly häsiýetlerini we olaryň birligini, syýžetiň, edebi žanrlaryň we olaryň gömüşleriniň, yazyjynyň stiline edebi ugurlaryň hem-de usullaryň nämedigini, olaryň dödeýşiniň, ösüşiniň kanynalaýyklygyny öwrenyän ylymdyr.

Edebiyat nazaryýeti hakykaty söz arkaly çeper suratlandyrmagyň hem-de onuň ösüş protsesiniň özboluşly obyektiv kanunlaryny takyklaýan wagtynda, edebiyaty öwreniş ylmynyň edebiyatyň taryhy, edebi tankyt ýaly möhüm pudaklaryna dayanyar.

Edebiyatnyň taryhy edebiyat nazaryýeti ýaly çeper edebiyatyň özboluşly aýratynlyklaryny, onuň ösüş kanunlaryny yörite sistemalaşdyryp öwrenmeyär-de, çeper edebiyatyň ösüş protsesinde peýda bolan edebi hadysalary, edebiyatyň taryhynda yz galdyran aýry-aýry ýazyjy-şahyrlaryň döredij iligini sistemaly hasiýetde öwrenyär. Edebiyat nazaryýeti bolsa edebiyatyň taryhynda bolan edebi hadysalaryň, aýry-aýry ýazyjy-şahyrlaryň döredij iliginin hemmesi barada yzygider gürrüň edip durmayar-da, edebiyatyň özboluşly aýratynlyklaryny, onuň ösüş kanunlaryny düşündirmek hem-de tassyklamak üçin haýsy yazyjy-şahyryň döredij ilginde ayduň faktlar bar bolsa şoňa yüzlenyär.

Edebi tankyt edebiyat nazaryýetiniň-de, edebiyatyň taryhynyň-da öwrenyän zatlaryny yöriteläp sistemalaşdyryp öwrenmeyär. Ol Edebiyat hakdaky ylmyň razwedçigi hökmünde edebiyatyň belli-belli döwürdäki ösüşinde emele gelen eseleler barada, aýry-aýry ýazyjydyr şahyryň döredij iligi ýa-da aýry-aýry eseri barada operatiwlik bilen bada-bat seslenyär. Şeýle etmek bilen ol edebiyatyň ösüşinde aýry-aýry ýazyjydyr şahyrlaryň dowam edip duran janly döredij ilik praktikasynda peýda bolan şowly zatlaryň has giň gerim bilen dowam etdirilmegine, esdürilmegine, kemçilikleriň öz wagtynda önüniň alynmagyna degerli täsir edýär.

Edebiyat hakdaky ylmyň aýry-aýry şahalary bolan edebiyatyň taryhy, Edebiyat nazaryýeti, edebi tankyt öz funksiyalary boýunça, ýokarda belleyşimiz ýaly» tapawutlansa-da, olar özara organiki baglanyşyklydyrlar. Edebiyatnyň

taryhy hem-de edebi tankyt öz gezeginde edebiýatyň ösüş protsesinde emele gelen edebi-taryhy hadysalara, yazyjy-sahyrlaryň döredijiligine we aýry-aýry eserlere baha berenlerinde döwür talabyndan ugur alyrlar. Şeýlelikde, edebiýaty öwreniş ylmynyň hemme pudaklary, aýratyn-da Edebiýat nazaryýeti bilen edebiýatyň taryhy biri-biri bilen organiki baglylykda öz predmetlerini öwrenýärler.

Edebiýat nazaryýeti öz düzgünlerini we kanunlaryny çeper döredijiligiň tarynynda ýüze çykan tejribeleriň, hadysalaryň mysalynda delillendirmedik wagtynda, ol düzgünler we kanunlar döredijilik praktikasyndan üzňe bolar, şol wagtda nazaryýetiň obýektiw hasiýetde hereket edýän janly hakykatdygy açyk we dogry aýdyňlaşmaz. Edil şonuň ýaly, Edebiýat taryhçysy-da öz öwrenýän predmetine nazary düşüňjesiz dogry baha berip bilmez. Başgaça aydanda, her bir predmetiň taryhyny nazaryýetsiz, nazaryýetini-de taryhsyz düýpli öwrenip bolmaz. N. G. Çernyšewskiy bu barada şeýle dyýär: "...predmetiň taryhy bomasa, predmetiň nazaryýeti-de bolmaz, emma welin, predmetiň nazaryýeti bolmasa, onda onuň taryhy barada söz hem bolup bilmez, sebäbi predmet hakda, onuň ähmiýeti we çäkleri hakda düşünje ýok".

Edebiýat nazaryýeti edebiýatyň taryhynyň materiallaryna umumylykda däl-de, taryhy-konkretlikde çemeleşmelidir. Sebäbi Edebiýat nazaryýetinde aýdyňlaşdyrylyan çeper edebiýatyň özboluşly aýratynlyklary we durmuşy suratlandyrmak printsipleri hem-de tärleri, ideya-mazmuny we beýleki elementleri aýry-aýry jemgyýetçilik durmuşynyň ykdysady, sotsial, syýasy şertlerine, ösüş derej esine baglylykda üýtgäp, özgerip durýar. Öňki klassyky türkmen edebiýaty bilen häzirki zaman türkmen edebiýatynyň biri-birinden düýpli tapawutlanyandygy muny açyk görkezýär. Eger öňki türkmen edebiýaty üçin fantastik-realistik häsiýetdäki suratlandyрма, umumy taryhylyk, obrazlary ideallaşdyrmak, gahrymany köpçülikden üzňe görkezmek ýaly zatlar hasiýetli bolan bolsa, häzirki türkmen edebiýatynda hakykaty öz dialektiki bolşunda realistik suratlandyrmak, anyk taryhylyk, gahrymany köpçülik bilen organiki baglylykda görkezmek ýaly täze hasiýetli alamatlar, çeper suratlandyрма printsipleri peýda bolup kämilleşdi. Şonuň ýaly tapawutlary nazaryýetde şöhlelendirmek üçin türkmen edebiýatynyň ösüşindäki aýry-aýry döwürlerine taryhy-konkretlikde çemeleşmeklik hökmandyr. Diňe şeýle edilende Edebiýat nazaryýeti öz predmetiniň nazaryýetini dogry kesgitläp biler.

Beyle diyildigi aýry-aýry döwürlerdäki edebiýatlaryň umumy kanunlary ýok diyildigine däl. Mysal üçin, öňki türkmen edebiýatynda-da, häzirki türkmen edebiýatynda-da adam häsiýetleri çeper obrazlarda ýüze çykarylýp görkezilýär. Iki döwürüň hem iri eserlerinde kompöziýa, syujet we onuň elementleri bar we ş. m. Edebiýat nazaryýeti, özaly bilen, ine şonuň ýaly edebiýatyň bütün ösüş taryhynda ýüze çykan kanunlaryna, düzgünlerine, elementlerine umumy kesgitleme berýär. Ol her döwürüň edebiýatyna taryhy-konkretlikde çemeleşýär we şol umumy kesgitleme beryän kanunkarynyň hem-de düzgünleriniň aýry-aýry taryhy döwürlerdäki ýazyjydyr şahyrlaryň döredijilik praktikasynda nähili formalarda ýüze çykyandygyny, tema, obraz, ideya, syujet, kompöziýa, žanr, stil ýaly elementlerin hähilihäsiýete eýe bolýandygyny belleyär. Edil şonuň

ýaly-da ol aýry-aýry döwürleriň taryhy şertlerine laýyklykda Edebiýatda durmuşy suratlandyrmagyň täze printsipleriniň emele gelýändigini, şonuň bilen baglylykda edebiýatyň mazmun we forma taydan tazelenip duryandygyny-da belleyär. ine özüniň şunun ýaly aýratynlyklary bilen Edebiýat nazaryýeti taryhy-konkretlik hasiýetine eýe bolyar.

Şeýle printsipte edebiýatyň durmuşy suratlandyrmakdaky we ösüşindäki umumy kanunlaryny hem düzgünlerini ylmy esasda aýdyňlaşdyrmak bilen Edebiýat nazaryýeti adamlaryň çeper eebiýat baradaky ylmy estetiki düşünjesinin ösmeginde, çeper döredijiligiň kämilleşmeginde ägirt uly rol oynayar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. "Edebiýat nazaryýeti" dersi nämäni öwredýär?
2. Edebiýat hakdaky ylmyň bölümleri haýsylar?
3. Edebiýatyň taryhy nämeleri öz içine alyar?
4. Edebiýatyň teoriyasy nämäni öwredýär?
5. Edebi tankyt näme?

EDEBI-NAZARY PIKIRLEIRIŇ ÖSÜŞI

PLANY:

1. Gadymy döwürlýerdäki we orta asyrladaky edebi-nazary pikirler.
2. Oýanyş döwrüniň edebi-nazary pikirleri.
3. Klassitsleriň we magaryfçylaryň edebi-nazary pikirleri.

Dayanç düşüňjeler: Edebi-nazary pikirleriň döreýşi, ösüşi, gadymy Gretsiyadaky, Rimdäki, Hytadaky we Hindistandaky edebi-nazary pikirler, Yewropada oyanyş döwrüniň, klassitsleriň we magaryfçylaryň edebi-nazary pikirleri.

Gadymy döwürlýerdäki edebi-nazary pikirler. Adamzat durmuşynda edebiýatyň, sungatyň dörap, kämilleşip başlamagy bilen birlikde, çeper döredijiligiň tejribelerini, hasiýetli aýratynlyklaryny umumylaşdyryan edebi-nazary pikirler hem peýda bolup, ösüp başlapdyr. Gadymy Gretsiyada, Rimde, we Hytaý, Hindistan ýaly gadymy Gündogar ýurtlarynda baryp gulçulyk döwründe möhüm edebi-nazary pikirler ýüze çykypdyr.

Gadymy Gertsiyada filosofiýa, estetika, edebiat nazaryetine degişli pikirleri öňe süren Geraklit (b. e. öňki 5230-470 y.), Demokrit (b. e. öňki 460-370 y.), Sokrat (b. e. öňki 469-399 y.), Platon (b. e. öňki 427-347 y.), Aristotel (b. e. öňki 384-322 y.) ýaly akyldarlar bolupdyr. Gadymy grek akyldarlarynyň birnäçesi özleriniň estetiki, edebi-nazary pikirlerini idealistik esasyda öňe süren bolsa, başgalary materialistik esasyda düşündiripdirler. Bu iki ugruň iň görnükli wekilleri Platon bilen Aristoteldir.

Platon estetikanyň, Edebiýat nazaryýetiniň meselelerine idealistik pözitsiyadan çemeleşýär. Onuň pikirçe, gözelligi real dünýadaky zatlarda däl-de, ideýalar dünýäsinde ýaşayarmyş. Ol gözelligi döremeyän, ýok bolmadyan, üýtgemeyän - hemişelik gözelligi. Ol gözelligi duýga täsir edýän real zatlarda bolmanlygy üçin, ony duýgy bilen däl-de, payhas bilen özleşdirmeli.

Platon şahyryň döredijilik protsesini düşündirmäge-de şeýle häsiýetde çemeleşipdir. Onuň tasstyklamagyna görä, döretmek üçin "hakdan içen" bolmak gerek. Şeýle adam ideýalar dünýäsindäki gözelligi syzyp bilyärmiş. Döretmek üçin hakykaty özleşdirmek gerek däl-de, diňe "keramatly joşgun" gerekmiş. Ol sungat adamyň duýgysyna täsir edýän zatlary suratlandyryar, suratlandyrylyan zatlar bolsa real hakykatdaky däl-de, adamyň duýyan real zatlaryndady diýen netijä gelyär. Şol netijä görä, sungat ideýalar dünýäsindäki zatlaryň suratlandyrylmasydyr. Şeýlelikde, Platon sungatyň, edebiýatyň real hakykata bolan gatnaşygyny inkar edýär.

Platonyň sungata bolan idealistik garayyşlary **Aristotel** tarapyndan berk tankyt edilyär. Aristotel bütinley materialist bolmasa-da, Platonyň tersine, hakyky gözelligi duýgudan daşdaky zatlarda däl-de, adamyň duýyan real zatlaryndadyr diýip belleyär we özünden öňki Geraklitiň, Demokritiň bu baradaky pikirlerini ösdüýär.

Aristoteliň döwrüne çenli Gretsiýada çeper döredijilik sungaty has ösyär. Gömer, Sofokl, Ewripit ýaly yazyjylaryň eserlerinde edebýat yň gömüleri,

hasiýetli aýratynlyklary kämilleşýär. Bu bolsa Aristotele eposyň, lirikanyň, dramanyň aýratynlyklaryny bellemäge, tragediýa, komediya baradaky düşüňj eleri anyklaşdyrmaga, çeper eserlerniň diliňin aýratynlygy barada pikir ýöretmäge mümkinçilik beryär. Mundan başga-da Aristotel sungatda, Edebiýatda durmuşyň realistik hem-de romantiki häsiýetde suratlandyrylyandygy barada düýpli pikiri orta atyar.

Aristotel edebiýatyň terbiyeçilik, öwredijilik ähmiýetine aýratyn üns beryär. Onuň nygtap bellemegine görä, Edebiýat adamlaryň ahlak durmuşy bilen baglanyşykly bolup, ol adamlarda gowy sypatlaryň kämilleşmeginde uly rol oynamaly. Sungat eserleri adamlaryň yüregindäki otritsatel duygulary ýok etmeli. Sungat real hakykaty aňlamagyň möhüm serişdesi bolmaly.

Şeýlelikde, Aristotel öz döwrüne çenli bolan nazaryýetçilerden has öňe gidip, ösen grek erebiýatynyň esasynda çeper döredijiligiň tejribelerini, onuň birnäçe kanunkaryny sistematik häsiýetde umumylaşdyryp beýan edipdir we gadymy Gretsiyadaky Edebiýat ylmynyň ýokary derejesine çykypdyr. Aristoteliň beýan eden edebi-nazary pikirleri öz döwründe we ondan soňky döwürlerde-de Edebiýat hakdaky ylmyň ösmeginde örän uly rol oýnapdyr.

Gadymy grek akyldarlaryndan soň gadymy **Rimde** edebiýatyň kabir problemalaryny çözmäge çemeleşen Lukretsiy (b. e. öňki 99-55 y), Goratsiy (b. e. öňki 65-8 y) ýaly nazaryýetçiler bolupdyr. Olar hem Aristotel ýaly, edebiýatyň öwredijilik ähmiýetini, žanrlary, olaryň gömüşlerini we ş. m. belläpdirler. Goratsiyniň öňe süren esasy täze pikiri çeper eserde mazmunyň aygytlaýjy rol oynayanlygy hakdaky pikirdir.

Şol döwürlerde gadymy **Hytayda-da** çeper döredijilik barada nazary pikirler döräp başlapdyr. Şol döwürde Edebiýat hakdaky ylmyň görnükli wekili Konfutsiy (b. e. öňki 551-479 y.) bolupdyr. Ol çeper döredijiligiň örän uly öwredijilik ähmiýetini bardygyny, adamlaryň ahlagyny, aragatnaşygyny gowulandyrmakda onuň uly rol oynandygyny nygtap geçipdir. Onuň pikirçe, döwleti dolandyrmakda-da Edebiýat uly kömek edip biljek.

Orta asyrlardaky edebi-nazary pikirler. Orta asyrlarda-da Aziýanyň we Yewropanyň birnäçe ýurtlarynda edebi-nazary pikirler ösýär. Ol döwürlerde Hytayda poeziýanyň, çeper prozanyň, dramaturgiýanyň ösmegi bilen aglylykda Edebiýat hakdaky ylm hem ýokary derej ä görterilipdir. Orta asyrlaryň irki döwürleerinde Hytanyň görnükli Edebiýat nazaryýetçisi Wan-Çun (27-97 y.) bolupdyr. Ol Konfutsiyniň estetiki hem edebi-nazary pikirlerini ösdürmek bilen edebiýatyň birnäçe meselelerini özüçe çözüpdir. Ol özüniň "Tankydy pikirleniş" diýen işinde edebiýatyň hakykata laýyk gelmelidigi, dogruçyl bolmalydygy baradaky pikiri öňe sürýär. Ol Edebiýat durmuşdan daşlaşsa, özüne örän uly zyýan yetirer diýip belleyär. Wan-Çun tassyklamagy boýunça, edebiýatyň esasy maksady adam ahlagynyň gomyanmagyna täsir etmektir. Şonuň bilen birlikde Edebiýat nämäniň gowudygyna, nämäniň etbetdigine, nämäniň hakykatdygyna, nämäniň galpdygyna düşünmäge adamlara kömek hem bermelidir.

Wan-Çun Konfutsiyden soň gowy mazmun we ýokary gözəl fofrma baradaky düşüňjäni ösdüripdir. Ol hem Konfutsiy ýaly mazmyny formadan ýokarda

goýupdyr. Şonuň üçin ol şada, realistik, salyhatly, dogruçyl esere ýokary baha berip, owadan sözlerin toplumyndan ybarat bolan gowşak mazmunly eserlere bolsa pes baha beripdir.

Sonra birnäçe Hytay Edebiýatçylary Wan-Çunim edebi taglymatyny has-da ösdüripdirler. Hytay şahyry **Lu-Tszi** (261-303 y.) "Nepis söz odasyna" diýen eseriňde toslama, yasama owadanlyga duşmandygyny, hakyky owadanlyga dostdugyny aydyar. Ol owadan bolmadyk zat bilen owadan zady gatyşdyryan, eseriňi gyzykly etjek bolup, onuň dogruçylygyna zyýan yetiryän kardeşlerini berk tankyt edipdir.

Gadymy döwürlerde we orta asyrlarda Hindistanda hem Edebiýat ylmyna deňişli pikirler döräpdir. Brahmanizm diýen filosofiki ugruň wekilleri çeper eser dötreýän adam yňles, gaharjaň adam bolmaly däldir, ol bilimli, özüne erk edip bilýän, rehimdar we ş. m. gowy hasiýetli bolmalydyr. Sonda onuň eseri-de gowy bolar diýen düşüňjani ündäpdirler.

Orta asyrlarda edebi-nazary pikirler Ýewropada-da azda-kände ösüpdir. Yewropadaky täze feodal gurluş öňki gulçulyk jemgyýet gurluşynyň syyasatyny, düzgünlerini zyňyp taşlayar. Täze jemgyýet gurluşy köne jemgyýetden hristian dinini we yarym weyran şäherleri özüne miras edip alyar. Bu jemgyýetde dinin täsiri güýçlenýär. Din hatda döwleti dolandyrmaga-da gatnaşyar. Şonuň netijesinde Edebiýat, sungat hem dinin täsirinde bolupdyr.

Bu döwrüň çeper döredij iligi barada edebi-nazary pikirler yoretmäge synanyşan demirgazyk afrikaly **Awgustin Blaženny** (354-430), italiýaly **Foma Akwinskiy** (1125-1274) ýaly adamlar bolupdyr. Awgustin üçin "ähli gözelligiň çeşmesi we iň beýik gözelligi" hudaydyr. Sungat hem hudayyň real obrazyny däl-de, onuň ähli gözelligiň esasy bolup duryandygyny beýan etmelidir diýip belleyär. Şonuň üçin hem sungat eseriňin özi gyzykly bolman, ondaky hudayyň gözelligini ündeyän pikirler gyzykly bolmalymyş.

Foma Akwinskiy hem dini düşüňjeler bilen baglanyşykly kabir edebi-nazary pikirleri öňe sürüpdir. Ol döwürde şäher edebiýatynda realistik elementler peýda bolup başlar. Şonuň üçin hem Akwinskiyň pikiri Awgustiniň pikirinden azda-kände tapawutlanyar. Ol göreäninde näme täsir edýän bolsa, gözelligi soldur diýip tassyklayar. Emma şol wagtyň özünde ol iň ýokary gözelligi hudaydyr diýip hem tassyklayar.

Oyanyş döwrüňdäki **edebi-nazary pikirler**. Yewropada kapitalistik gatnaşyklaryň döräp başlan döwründäki medeniýete renessans, wözraždeniye medeniýeti ýa-da oyanyş döwrüniň medeniýeti diýilýär. Bu döwürde Yewropa ýurtlarynda täze jemgyýetçilik gatnaşyklaryň döremegi bilen baglylykda öňki feodalizm döwrüniň buthana edebiýatyna garşy bolan dünýewi Edebiýat ösüp başlapdyr. Täze hasiýetli edebiýatyň ösmeginde aýgıtly rol oýnanlar gumanistler diýlip atlandyrylan adamlar bolupdyr. Ol ugruň esasy wekillerinden biri bolan **Leona Alberti** (1404-1472) gözelligi tebigatdaky zatlardadyr, sonuň üçin hem yazyjy öz döredij iliginde tebigata - "formanyň iň gowy ussady" oýkünmelidir diýen pikiri beýan edýär. Ol tebigata köre-körlük bilen öykünmäge garşy. Gözellik tebigatyň predmetlerine bölünipdir, yazyjy bolsa aýry-aýry predmetlerdäki gözelligiň iň esasy, iň hasiýetli taraplaryny

hakykatdan daşlaşman, bir predmetde sazlaşykly jemläp görkezmelidir. Şeýle pikiri italiýaly beýik **Leonarda da Winçi** (1452-1519) we nemets hudožnigi **Albert Dyurer** (1471-1528) hem öňe sürüpdir.

Gumanistler edebiýatyň öwedijilik ähmiyetini has hem pugta belläpdirler. Olar edebiýatyň, sungatyň ylymdan tapawutlanyandygy, ýagny ylym predmetleri öwrense-de, olaryň emotsional hasiýete eýe bolan gözelligini öwrenmek bilen yörite meşgul bolmayandygy, gözelligi öwrenmek bilen edebiýatyň, sungatyň yörite meşgullanyandygy barada dogry pikir yöredipdirler. Emma şeýle-de bolsa, oyanyş döwrüniň edebi nazaryýetçileriniň sotsial konfliktleri inkar etmek, Serwantes, Şekspir ýaly yazyjylaryň döredijiliginde durmuşyň nogsanly taraplarynyň suratlandyrylyşynyň dogdudygyny nazaryýetçilerden esaslendirmazlyk ýaly düýpli kemçilikleri bolupdyr.

Klassitsistleriň edebi-nazary pikirleri. Oyanyş döwründe şekillendiriş sungaty esasy orun tutan bolsa, Ýewropanyň birnäçe ýurtlarynda, aýratyn-da Frantsiyada XVIII asyrdan çeper edebiýat görnükli orny eýeläp başlar. Frantsiyada çeper edebiýatyň ösmegi bilen birlikde edebi-nazary pikirler-de emele gelip başlar. Bu ugurda işläniň esasy klassitsizmiň nazaryýetçisi şahyr **Nikola Bualo** (1636-1711) bolupdyr. Ol özüniň "Poeziya subngaty" atly poemasynda ilki bilen öz döwründäki yazyjy, şahyr, dramaturglaryň gadymy grek we rim edebiýatynyň nusgalaryna öýkünip eser yazmaklaryny, eserlerde üç birligin, ýagny wagt, yer, hereket birliginiň bolmagyny talap edýär.

Bualonyň beýle talaby öňe sürmegi-de Ýöne ýerden däl. Onuň döwründe Frantsiyada absolyut monarhiya ösýär. Öz erkine gitmeklik, täze inisatiwa görkezmek ýaly zatlar berk yazgarylypdyr. Lyudwik XIV monarhistik döwletine boyun bolmak, döwletiň önünde borjuňy berjay etmek her bir adamyň iň ýokary, gowy sypaty hasaplanypdyr. Bualo we beýleki klassitsistler şu hili jemgyýetçilik şertlerinde şahsyýet bilen jemgyýetiň sazlaşygyny tapjak bolýarlar. Olar şol sazlaşygy şahsyýetiň monarhiya garaşly bolmagyndan gözleýärler.

Klassitsistler korolyň, polkowodlaryň, görnükli aristokratlaryň we şuna meňzeşleriň möhüm işlerde, ýagny döwleti dolandyrmakda, uruşda oynayan roluna has ýokar baha beripdirler we olary arşa çykarypdyrlar. Edebi eseriň esasy gahrymanlary solar bolupdyr. Halk köpçüligi çeper eserlerde meseläni çözmäge gatnaşýan gahryman bolup hereket etmändir.

Klassitsistleriň esasy düzgünleri şunun ýaly bolsa-da, ol dinin täsirine yugrulan feodal döwrüniň edebiýatyndaky mistiki düşüňj elere uly zarba uryar. Bualonyň hristian mifologiyasyny sungatdan aýryp taşlamaly diýen pikiri bu meselede uly rol oynady.

Klassitsistler egoistik hyjuwlary ýok etmek, watansöýüjilik, gahrymançylyk ýaly ideýalary öz eserlerinde propogandirläpdirler. Klassitsistler tipin hasiýetiniň aýdyň berilmegi, eseriň gurluşynyň gelşikli, diliň düşnükli bolmagy ýaly zatlary yazyjydan talap edipdirler. Bu bolsa edebiýatyň çeper formasyny kämilleşdirmekte soňky döwürlerde-de möhüm ähmiýete eýe bolupdyr.

Magaryfçylaryň edebi-nazary pikirleri. XVIII asyrdan Ýewropanyň birnäçe ýurtlarynda (Angliya, Frantsiya, Germaniya) magaryfçylar diýlip atlandyrylan filosoflar, sungatyň nazaryýetçileri bolupdyr. Olar jemgyýeti ösdürmek üçin

hökümeti we halky magarylaşdyrmak zerur diýen pikiri öňe sürüpdiler. Olar özüniň sol esasy ideyasından ugur alyp, filosofiýanyň, estetikanyň, Edebiýat nazaryýetiniň ençeme meselelerini özleriçe çözüpdiler.

Magaryfçylardan Edebiýat nazaryýetine degişli görnükli iş edenlerin esasyly **Deni Didro** (1713-1784) we **Gothold Efraim Lessing** (1729-1781) bolupdyr. Frantsuz magaryfçysy we beýik yazyjysy materialist Didro çeper edebyatyň adamlary ahlak taydan terbiyelemekdäki roluna ýokary baha beryär. Ol çeper eserlerin esasy gahrymanlary ýokary gatlak wekilleri bolmaly diýen klassisistlere garşy çykyş edip, aşak gatlagyň wekillerini Edebiýata girizmegi berk talap edýär. Onuň pikiriçe, diňe şeýle edilende, Edebiýat adamlary ahlak we syýasy taydan terbiyelemegiň serişdesi bolup biler.

Edebiýatda realizimiň ösmegi ugrunda göreşen nemets yazyjysy we edebiýat teoretigi **Lessing** hem edebiýat ylmyna degişli möhüm işler edipdir. Onuň iň görnükli işi "Laokoon ýa-da poeziya bilen suratkeşligiň araçägi hakynda" we "Gamburg dramaturgiýasy" diýen işleridir. Beýik nemets magarypçysynyň ol işlerine rus rewolyutsion demokratlary Beliniskiy, Çernyšewskiy we Dobrolyubow hem örän ýokary baha beripdirler. Çernyšewskiy ol hakda gürrüň edip: "Aristoteliň döwründen bari hiç kim poeziýanyň aslyyetine Lessing ýaly dogry we çuň düşünmädi" diýip yazar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Gadymy grek we rim akyldarlary nähili edebi-nazary pikirleri öňe sürüpdir?
2. Gadymy hytay we hindi akyldarlarynyň edebi-nazary pikirleri nämeden ybarat?
3. Orta asyr akyldarlary nähili edebi-nazary pikirleri öňe sürüpdir?
4. Oýanyş döwründe nähili edebi-nazary pikirler döräpdir?
5. Klssitsisler hähili edebi-nazary pikirleri öňe sürüpdir?
6. Magaryfçylaryň edebi-nazary pikirleri nämelerden ybarat?

GÜNDOGAR KLASSYKLARYNYŇ EDEBI-NAZARY PIKIRLERI

PLANY:

1. Nyzamy Genjewiniň edebi-nazary pikirleri.
2. Alyşir Nowaýynyň edebi-nazary pikirleri.
3. Magtymguly Pyragynyň edebi-nazary pikirleri.

Dayanç düşüňjeler: Gndogar klassyklary edebýat barada, Nyzamy sözün gymmaty, az sözlülük we dogry sözlülük hakda, Nowaýy çeper edebiýatyň borjy, çeperçiligi, milli edebiýaty döretmek, türki dilde yazmak barada, Magtymguly edebiýatyn halk üçin, halk bähbidiňe hyzmat etmelidigi, dogry sözlülük, belent hyjuw, çim mazmun hakda.

Gadymy Gretsiyada, Rimde, Hytayda we başga birnäçe yurtlarda bolşy ýaly, Orta Aziyada we Zakawkazyede hem edebi-nazary pikirler örän gadymy döwürlerde ösüp başlapdyr. Emma VIII asyryň ortalaryndan X asyra çenli arap feodallarynyň hoküm süren döwründe yslam dinini we dini düşüňj eleri beýan edýän arap diliňdäki Edebiýatlar türki halklaryň arasyna yayradylýpdyr. Olaryň öz ene dillerindäki Edebiýat we edebi yadygärlikler araplar tarapyndan ýok edilipdir.

IX asyryň ahylarynda arap basybalyjylaryna uly zarba urlansoň, aýry-aýry feodal döwletler gurular. Sondan soňky döwürde araplaryň agalyk süren döwründäkä garanda edebiýatyň, ylmyň ösmegi üçin birneme gowy yagday döreyär. Netijede, türki halklaryň arasynda birnäçe meşhur alymlar, şahyrlar Çykyp başlayar. Olar çeper edebiýatyň we ol hakdaky ylmy garayyşlaryň ösmeginde-de uly rol oynayarlar. Şolaryň iň görnüklielerinden biri Azerbayjan halkynyň genial şahyry **Ylyas Yusup ogly Nyzamydyr** (1141-1203).

Ol özüniň ölmez-yitmez çeper eserlerinde Edebiýat baradaky garayyşlaryny beýan edipdir. Ol her bir çeper eseriň, özaly bilen, halkyň durmuşyny, aragatnaşygyny gowulwulandyrmak üçin yazylmalydygyny iň esasy mesele hasaplapdyr. Ol muny hut şeýle prinsip boýunça eser yazmak bilen aňladyr. Galyberse-de, ol bu garayşyny "Syrlar hazynasy" diýen poemasynyň girişinde: "Many mülkünde şalyk süren şahyr tylla üçin yamaly däl, döredijiligini köşklere baglamaly däl" diýip, gönüden-göni beýan edýär.

Nyzamynyň nygtap bellemegine görä, hal köpçüligine niýetlenen çeper eser dogruçyl bolmalydyr. Ol bu hakda öz döredij iligi bilen baglylykda söz açyp, şeýle diýýär:

Nyzamy, sen hak söz üçin döräpsiň,
Aslyň hakykatçy, sondan yöräpsiň.

Nyzamynyň döwründe ýokary gatlagyň wekilleri özüleri hakda dogry söz aydyan adamlary gysypdyrlar. Beýik şahyr öz eserlerinde müňa garşy çykyp, şalaryň hak söze yol bermeklerini isläpdir. Ol bu pikirini yigrimi hekayatdan ybarat bolan "Syrlar hazynasy" poemasynyň "Sütemkär patyşa we hakykatçy

adam hakynda hekaya" diýen bölüminde has-da aýdyň beýan edýär. Ol hekayatda hakykatçy garry adam patyşanyň yüzüne seredip:

.. Uludan, kiçiden etmän utanjy,
Talap sen ygynadyň hazyna-genji.

Weýran etdiň şäherleri, obany,
Rehm etmän hiç kime, kân içdiň gany-
diýýär.

Nyzamy sözün, çeper edebiýatyň çuň ideya-mazmunly we owadan formally bolmalydygy barada düýpli pikirleri orta atypdyr. Ol bu hakda şeýle diýýär: "Söz manyly hem-de çeper bolmaly... Şahyr her bir beyýdi üçin atanyň ogul hakynda alada edişi ýaly alada etmelidir".

Beýik şahyr gepleşikde we edebi eserlerde mazmuny az sözde beýan etmegiň zerurdygyny, onuň çeperçiligi güýçlendirýändigini belläp, "Az gürlemegiň owadanlygy" diýen sygrynda şeýle diýýär: ^

Dür ýaly söz sayla, az geple, azgül,
Az söz - dünýa bezeg, mysaly bilbil.

Köpsözlülük esere sömüklyk hasiýetini beryär. Manyny az sözde beýan etmeklik bolsa yylylyk, yakymlylyk hasiýetini döredýär. Şonuň üçin hem yylylyk bermeyän yüz sany yyldyz ýaly söz ulanmagyň ýerine yylylyk beryän gün ýaly bir sözi ulanmagyň zerurdygyny Nyzamy nygtayar:

Asmanda yüz yyldyz yansa-da, ynan,
Bir güneş güýçli hem gowy solardan.

Gökde yalpyldasa her näçe yyldyz, Ol
Güngür dünýany yylydan yalňyz.

Beýik Nyzamynyň edebiýat baradaky şunun ýaly pikirlerini Gündogar edebiýatynyň beýleki klassyklary has-da ösdüripdirler. Bu ugurda iň görnükli rol oýnanlaryň biri **Alyşir Nowaýy** (1441-1501) bolupdyr.

Alyşir Nowaýynyň döwrüne çenli Orta Aziyada edebi-nazary pikirler dürli gömüşlerde; Edebiýatçylaryň ygynaklarynda, mejüslerinde, dil bilimine degişli işlerde - sözlüklerde (9870-nji ýylda aradan çykan azhary al-Hyratynyň üç tomluk arapça şözlügi, XI asyrdan ýaşan mahmyt Kaşgarynyň "Diwan lygat at-türki" we ş. m.), memuarlarda, Rudaky (941-942-nji ýyllarda aradan çykan), Ferdöws (1020-1025-nji ýyllarda aradan çykan), Omar Hayyam (1123-1124-nji ýyllarda aradan çykan) ýaly ençeme meşhur akyldar şahyrlaryň çeper eserlerinde beýan edilipdir.

Gündogarda bitewi edebi taglymatyň emele gelmeginde Alyşir Nowaýynyň öňe süren edebi-nazary pikirleri örän uly ähmiýete eýe bolar.

Nowaýy öz döwrüniň iň progressiw, iň medeniýetli, iň payhasly döwlet adamsy bolupdyr. Ol Hyratda patyşalyk eden Hüseýin Baykaranyň ilki möhürdary, soň weziri bolup işlän döwründe (1469-1487) teymuridler döwletini we medeniýetini ösdürmek meselesine aýratyn üns berip, şol ugurda elinden gelenini ayamandyr. Nowaýynyň edebi-nazary garayyşlary-da onuň öňe süren şu hili syýasaty bilen baglanyşykly bolupdyr.

Nyzamy ýaly Nowaýy hem çeper edebiýatyň jemgyýetçilik funksiýasy adalatyň dabaralanmagyna, halkyň aragatnaşygynyň gowulanmagyna we bagtly yaşamagyna hyzmat etmekden ybaratdyr diýen düşüňjani öňe süryär. Ol şu mesele boýunça özi we döredijiliogi barada söz açyp, şeýle diýýär:

Yüregim teşnedir yagşylyk, yagta,
Aydymym dyzayar adalat, bagta.

Menin eserlerim halkyň yüregne,
Yol tap, yara sen olaryň gerekne.

Nowaýy edebiýatyň birnäçe spetsifiki meselelerini aýdyňlaşdyrmaga-da edebiýatyň şu hili jemgyýetçilik funksiýasyndan ugur alyp cemeleşýär. Onuň pikirçe, halka hyzmat etmek, ony terbiyelemek, onuň aňyny ösdürmek üçin, özaly bilen, Edebiýatda halkyň durmuşy, arzuwy bilen berk baglanyşykly çuň manyly mazmun bolmalydyr. Ol muny ençeme ýerde nygtap belleyär:

Goy, batly yaňlansyn senin kapyyaň,
Ajayyp manyly bolsun hekayaň.

.. Seredeňde öwşün atsa-da daşy,
Yakymly bolsa-da onuň görnüşi.

Onuň gозelligi içdedir-içde,
Ol gозellik - many. Şondadyr güýç-de.

Her şygyr göýäki asman mysaly,
Pikir hem ondaky ýyldyzlar ýaly.

Nowaýy şahyryň çuň mazmuny Ýöne bir beýan etmän, ony yüreginin ody bilen taplap beýan etmelidigini, şeýle otly eseriň halkyň yüregini-de ýylatjakdygyny nygtap belleyär:

Çuň yürekden diýmek isleseň, sen ey,
Otly hyjuw bilen otly şygry söy!

Sowuk toslamana etmezler yşgy,
Bolar ol tagamsyz, süýndürilen goşgy.

Sözüm hakykaty aydyan söz bolup,
Yürekleri ýylatsady köz bolup.

Nawayynyň pikiriçe, yangynly goşgyny yangynly yüregi bolan şahyr döredip bilyär. Halkyň durmuşy, bagty üçin yanmayan adamyangynly şygry döredip bilmez. Söweşde düşmany yenip üstülik gazanmakda mekirlik uly rol oynayar, emma ylymda, syngatda mekirlik bilen üstünlik gazanyp yz galdyryp bolmayar. Şonuň üçin hem ylym, sungat, Edebiýat meydanaýndaky söweşe giren adam öz yüregini mekirlik, galplyk ýaly duydulardan arassalamalydyr.

Beýik şahyr kyssa bilen şygryň tapawudy barada-da durup geçýär:

Pytraňny sözlere biz kyssa diýýäs,
Söz sazlaşsa, şygry diýip at goyyas.

Türki halklaryň edebiýatyny ösdürmekde Nowaýynyň in uly hyzmatlarynyň biri-de çeper edebiýatyň dili babatda eden işleridir. Türki halklaryň şahyrlary Orta Aziyada araplar hoküm süren mahalynda (VIII-X asyr), arap diliňde, samanidler döwründen, ýagny X asyrdan başlap pars diliňde eserler yazypdyrlar. Ol eserler halk köpçüligine düşnüksiz bolupdyr. Şonuň üçin hem Nowaýy türki dilde eser döretmek meselesine aýratyn üns berip, şol ugurda göreşipduir. Ol öz aýaýyp eserlerini türki dilde yazmak bilen birlikde, beýleki türki şahyrlary-da öz diliňde eser yazmaga çagyrypdyr. Bu göreşinde Nowaya Hüseyin Baykara-da uly kömek beripdir. Ol türki şahyrlaryň öz dillerinde eser yazmaklary barada perman hem çykarypdyr, türki dilde yazan şahyrlary hormatlamak, sylaglamak ýaly çäreleri-de geçiripdir. Nowaýy özüniň 47 mün setir eseriňi türki dilde yazypdyr. Şeytmek bilen ol türki diliň dürli žanrlarda eser döretmek üçin pars diliňden hiç bir jähtden kem durmayandygyny, gaytam, köp babatlarda artykmaçdygyny praktiki tайдan tassyk edýär.

Beýik türkmen klassyk şahyry **Magtymguly** Nyzamy, Nowaýy ýaly Gündogaryň beýik klassyklary bilen bir pözitsiyada durupdyr we olaryň progressiw edebi-ylmy garayyşlaryny ösdüripdir. Magtymguly öz edebi-ylmy garayyşlaryny, Gündogaryň klassyklarynyň köpüsine mahsus bolşy ýaly, çeper eserlerinde beýan edipdir.

Magtymguly çeper eebiýat baradaky garayyşlaryny şol barada eser döretmek bilen aňladyr. Onuň goşgularynda öz döwrüniň in möhüm meseleleri gözgalyar, tolgundyryjy çuň mazmun halkyň öz çeper diliňde beýan edilyär. Şonuň netijesinde-de şahyryň eserlerihalkyň durmuşy bilen has ysnyşykly baglanyşyar.

Magtymguly özüniň çeper eebiýata bolan garayyşlaryny ençeme eserlerinde gönüden-göni hem beýan edýär. Onuň pikiriçe, şahyr öz eserlerini galp şöhrat, bet gazanç üçin ýazman, il-halk üçin, olaryň adamkärçilik, watançylyk, dostluk-agzybirlik, zähmetsöýerlik ýaly duygularyny has-da ösdürmek üçin, sonuň ýaly duygulary dabaralandyrmajak üçin yazmalydyr. Magtymguly bu pikirini:

Erk isteýip ajap dessanyn satma,
Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy!-

diýmek bilen aýdyň beýan edýär. Ol "Pukaraýam" diýen goşgusynda özi hakda gürrüň etmek bilen birlikde, çeper eseriň "dertlere dermen", "jansyzlara jan", bolmalydygyny, "gözsüzlerin gözi", "lallaryň sözi", "il-günüň yüzi"... bolmalydygyny açyk aydyar.

Dogruçyllyk çeper edebiýatyň iň gowy sypatlarynyň biridir. Dogryçyl çeper eserler ynandyryjy, täsirli bolmak bilen birlikde, halky-da dogry terbiyeleyär. Magtymguly muňa çuň düşünişdir. Onuň pikirçe, dogryçyllyk adamy-da, çeper eseri-de bezeyän iň esasy zatdyr. Şonuň üçin hem ol: "Magtymguly, dogry söze ten bergil", "Magtymguly, yalan-yaşryk sözleme" diýip gayta-gayta aydyar.

Magtymguly sahyryň hakykaty dogruçyl beýan etmelidigi, onda-da yanyp beýan etmelidigi barada şeýle diýýär:

Magtymguly, yangyl, öçgül,
Ýa lal otur, ýa dur saçgyl!

Hakykaty dogruçyl hem-de belent hyjuw bilen çeper suratlandyrmak üçin sahyryň hakykata belet bolmagy, ony çuň özleşdirmegi zerurdyr. Magtymguly bu hakda şeýle diýýär:

Magtymguly, öwüt bergil söz bile,
Eşiden deň bolmaz gören göz bile.

Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň şunun ýaly edebi-nazary pikirleri diňe öz döwründe däl häzirki döwürde-de edebiýatyň we Edebiýat hakdaky ylmyn ösmeginde örän uly ähmiyete eýedir.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Gündogar klassyklarynyň edebi-nazary pikirleri barada nämeler bilyärsiňiz?
2. Nyzamy Genjewi nähili edebi-nazary pikirleri öňe sürüpdür?
3. Alyşir Nowaýynyň edebi-nazary pikirleri nämelerden ybarat?
4. Magtymguly Pyragy nähili edebi-nazary pikirleri öňe sürüpdür?

ÇEPER EDEBİYAT JEMGYÝETÇİLİK AŇYŇ BIR GÖRNÜŞIDIR

PLANÝ:

1. Çeper edebiýatyň döreýşi we ösüşi.
2. Çeper edebiýatyň predmeti hakda düşünje.
3. Çeper edebiýatyň ylymdan tapamıdy.

Daýanç düşüňjeler: Çeper eebiýat, çeper edebiýatyň döremegi, fiziki zähmet bilen akyl zähmetiniň bölünmegi, akyl zähmetiniň hem ylym, sungat ýaly ugurlarynyň emele gelmegi, çeper edebiýatyň predmeti - adam, çeper edebiýatyň ylymdan tapawudy..

Çeper edebiýatyň döreýşi we ösüşi. Adam özüniň hereketi, praktiki işi, zähmeti arkaly hakykaty özgertmek bilen birlikde, oňa akyl hem ýetiryär. Hakykata akyl yetirmek, ony özleşdirmek hem durli-dürli hasiýetlidir. Beyle bolmagynyň sebäbi-de, birinjiden, hakykatyň özünde dürli hasiýetli taraplaryň köplügidir, ikinjiden, adamyň işleginin, hajatynyň köp taraplylygydyr.

Adamlar jemgyýetçilik zähmet protsesinde hem özlerini, hem durmuşy we tebigaty özgerdýärler. Şeýle protsesde adamlar özlerine gerek bolan zatlary öndürenlerinde olary diňe fiziki talaplaryny kanagatlandyrrar ýaly edip ondurman, eysem estetiki isleglerini hem kanagatlandyrrar ýaly edip öndüryärler.

Bir tarapdan, öndürilyän zatlaryň hiliniň, formasynyň kämilleşmegi adamlaryň gözelligi duygularynyň kämilleşmeginde aygytlaýjy rol oynasa, ikinji tarapdan, adamyň gözelligi duýgusy we ony kanagatlandyrmak islegi önümiň hiliniň kämilleşmeginde aygytly rol oýnaýar.

Soňky wagtlarda zähmetinin differentsirlenmegi we adamlaryň estetiki duýgusynyň ösmegi netij esinde olaryň hakykata bolan gatnaşygy-da differentsirlenipdir. Maddy önüm öndürmek bilen ruhy önüm öndürmek **biri-birinden** tapawutlanypdyr. Zähmetin ol iki görnüşi özlerinin hasiýeti, serti, önümi boýunça tapawutlansa-da, olar aýrylmaz özara gatnaşykda bolup, **biri-birine** täsir edýär. Akyl zähmetinin önümi bolan ylym, sungat haçan-da maddy önümçiligiň, jemgyýetçilik durmuşynyň gowulanmagyna, ösmegine hyzmat eden wagtynda, uly rol oýnaýar. Eger ylym, sungat şonuň ýaly rol oynamasa, rowaçlanyp, ösüp bilmezdi.

Jemgyýetçilik ösüş protsesinde, hakykatyň dürli hasiýetli taraplaryna özüne laýyk bolan formada has doly akyl yetirmek zerurlygynyň ösmegi netij esinde akyl zähmeti-de ylym, sungat ýaly aýry-aýry ugurlara bölünipdir.

Akyl zähmetinin ylym, sungat ýaly ugurlary jemgyýetiň ösdügiçe barha aýyl-sayyl bolup differentsirlenipdir. Ylym, sungat hakykaty şöhlendirmegiň aýry-aýry gömüşleri bolup differentsirleşdigiçe olar özlerinin funksiýasy, predmeti, mazmuny, formasy boýunça-da biri-birinden aýyl-sayyl tapawutlanypdyrlar. Şonuň netijesinde-de ylym bilen sungatyň her biri jemgyýetçilik aňynyň bir görnüşi bolup formulirlenipdir. Ylym bilen sungat hem biri-birinden tapawutlanýar. Sungat diňe ylymdan tapamitlanmak bilen çäklenmeýär. Ol

sungatyň öz içine alýan edebiýat, saz, teatr, kino žiwopis we ş. m. görnüşleri-de belli derejede biri-birinden tapawutlanýar.

Edebiýat öz spetsifiki aýratynlygy bilen differentsirlense-de, ol jemgyýetçilik aňynyň beýleki gömüşleri bilen aýrylmaz baglylykda ösyär. Olaryň umumy taraplary-da bar; sungat hem, Edebiýat hem jemgyýetçilik aňynyň beýleki gömüşleri ýaly hakykaty suratlandyrýar, onuň özgermegine täsir edýär.

Çeper edebiýatyň predmeti. Ylmyň her ugry jemgyýetçilik durmuşynyň ýa-da tebigatyň belli bir tarapyny özüniň yörite öwrenýän predmeti edip saylap alýar. Mysal üçin, ykdysady ylym - ykdysady kanunlary, dil bilimi - diliň kanunlaryny yörite öwrense, botanika - ösümlikleri, zoologiýa - haywanlary we olaryň ýaşayşynyň kanunalaýyklyklaryny derňäp öwrenýär. Beýle diyildigi ylmyň aýry-aýry ugurlary biri-birinden üzňe diyildigi däl. Ylmyň haýsy-da bolsa bir ugry öz öwrenýän predmetiniň obyektiw kanunlaryny aýdyňlaşdyrmak üçin zerur bolanda, ylmyň beýleki gömüşleriniň predmetlerine we kanunlaryna ýüzlenýär.

Çeper eebiýat we sungatyň beýleki gömüşleri bolsa ylmyň aýry-aýry ugurlary ýaly hakykatyň diňe bir tarapyny däl-de, hemme tarapyny öz içine alýar. Netijede, hakykatyň ylymda beýan edilýän taraplary çeper eserlerde-de belli bir derejede öz beýanyny tapýar.

Çeper eebiýat jemgyýetçilik durmuşynyň we tebigatyň ähli taraplaryny sintetik gömüşde suratlandyrsa-da, onuň yörüte öwrenýän in esasy predmeti janly boluşuna, bitewi konkretlikde we indiwiduallykda alnan adamdyr.

Ýazyjylar, şahyrlar, dramaturglar özleriniň çeper eserlerinde hakykatyň haýsy tarapyny suratlandyrsa-da, aýry-aýry gahrymanlarynyň oňa bolan garayşyny, duýgusyny, gatnaşygyny, ondan nähili lezzet alýandygyny we şuna meňzeşleri beýan etmek we şonuň üsti bilen gahrymanlarynyň nähili adamdygyny görkezmek üçin suratlandyrýarlar. Jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň hemmesini özünde birleşdirýän adamyň hasiýetini, ýüze çykarýar. Şoňa görä-de ýazyjy gahrymanynyň hasiýetini, bolşuny görkezmek, onuň obrazyny döretmek üçin çeper eserlerinde durmuşyň köp taraplaryny suratlandyrmaly bolýar. Dogry, adam we onuň jemgyýetçilik durmuşy diňe bir çeper edebiýatyň, sungatyň beýleki gömüşleriniň yoriteläp öwrenilýän predmeti bolman, taryh, syýasy ykdysadyýet, psihologiýa, etnografiýa, anatomiýa, medisina ýaly ylymlaryň hem yoriteläp öwrenýän predmetidir. Şeýle bolsa, onda çeper eebiýat ol ylymlardan özüniň predmeti boýunça nähili tapawutlanýar?

Çeper edebiýatda bitewi konkretlikde alnan adamyň janly bolşunada-hereketinede, gepleşinede, pikirlenmelerinede, gaygylanmalarynada, şatlanmalarynada we şuna meňzeşlerinde aýdyňlaşýan hasiýeti, yüregi, hyjuwy, ruhy, duýgusy, maksady, durmuşy yörite beýan edilyär. Adamy we onuň durmuşyny öwredýän ylymlarda bolsa bitewi konkretlikde alnan adamy we onuň janly bolşunda ýüze çykýan adamçylyk sypatlaryny görüp bilmeyäris. Çeper eebiýat adamy we onuň jemgyýetçilik durmuşyny öwrenýän beýleki ylymlardan hem şunun ýaly bolup tapamytlanýar. Mysal üçin, anatomiýa-da

adamy öwrenýär, Edebiýat hem. Emma çeper eebiýat anatomiýa ýaly adamyň organizminiň gurluşyny ýa-da gan aylanş sistemasyny umumylaşdyryp

öwremmeyär-de, bitewilikde alnan konkret adamyň hasiýetini, yüregini yörite öwrenyär, ony terbiyeleyär. Şoňa görä-de ýazyjylara adam ruhunyň inženerleri diýilýär.

Çeper edebiýatyň ylymdan tapawudy. Çeper eebiýat öz spetsifikasi predmetiniň we onuň bilen baglanyşykly bolan beýleki predmetleriň, hadysalaryň emotsional hasiýete eýe bolan taraplaryna aýratyn üns beryär. Başgaça aydanda, Edebiýat hakykatyň gözel, gyzykly, betgelşik, onat, erbet we ş. m. hasiýetli taraplary bilen gyzyklanýar.

Çeper eebiýat we sungatyň beýleki gömüşleri hakykatdaky hadysalaryň we predmetleriň estetiki hasiýetini in ýokary derejede beýan edýär. Şonuň üçin hem hakyky çeper eserler okyjyny begendiryär, gynandyrýar, güldüryär, tolgundyrýar.

Ylymda munuň ýaly emotsional hasiýet güýçli bolmaýar. Sebäbi ylym öz öwrenyän predmetiniň emotsional hasiýete eýe bolan taraplaryny däl-de, kanunlaryny beýan edýär. Beýle diyildigi, ylym emotsiýasyz zat diyildigi däl. Ylmy agtaryş, ylmy düşünje emotsiýadan üzňe bolmaýar, alym öz öwrenyän predmetine biperway seretmeýär. Emma emotsiýa ylymda çeper edebiýatdaky ýaly gönüden-göni beýan edilmeyär. Ylym ylmy düşüňjeleri gönüden-göni beýan edýär.

Edebiýat adamyň we onuň bilen baglanyşykly bolan beýleki predmetleriň emotsional hasiýetli taraplaryny açyp görkezmek bilen okyjyda oňa bolan söýgi ýa-da yigrenç duýgusynyň ösmegine täsir edýär. Edebiýatyň esasy jemgyýetçilik funksiýasy-da sondan ybaratdyr. Haýsy çeper eser okyjylarda položitel zatlary, hadysalary söymek, onuň rowaçlanmagy ugrunda göreşmek, otritsatel zatlary ýigrenmek, ony ýok etmek ýa-da özgerdip, onat etmek hyjuwyny nähili derejede ösdüryän bolsa, ol eser özüniň jemgyýetçilik wezipesini-de şol derejede berjay edýändir.

Okyjylaryň duýgusyna şunun ýaly täsir etmek bilen oran uly rol oynaýan çeper eebiýat adamyň we beýleki predmetleriň estetiki hasiýetini açyp görkezmek üçin olry öz formasynada, ýagny bitewi, individual hem-de konkret duýarkykly janly görnüşde suratlandyrmaly bolýar. Sebäbi hadysany, predmeti şonuň ýaly öz bolşunda göz önüne getirmesen, onuň emotsional näsiýetini-de doly we aýdyň duyup bolmaz. Çeper edebiýatyň ylymdan şunun ýaly tapamıtlanýandygy barada W. G. Belinskiy şeýle ýazýar: "...Olaryň biri (ylym) subut edýär, beýlekisi (çeper eebiýat) görkezyär we ikisi-de gangyrýar, Ýöne welin biri logiki deliller arkaly, beýlekisi suratlandyrmak arkaly gandyrýar".

Biz islendik ylmy alsak-da, onda edebiýatdaky ýaly obrazlylygy görüp bilmeyäris. Dogry, ylymlar hem özleriniň takyklaýan kanunlaryny, maglumatlaryny janly mysallaryň esasynda tassyklamak üçin kähallatlarda obrazlylyga yüzlenýär. Mysal üçin, fotosuratlar berilýär. Emma ol edebiýatdaky ýa-da hudožnik tarapyndan çekilen çeper suratdaky ýaly birnäçe adamyň hasiýetini özünde jemleyän gahrymanyň suraty däl-de, diňe bir adamyň suratydyr.

Umuman aydanda, obrazkylyk ylymda hakykaty özleşdirmegiň kömekçi serişdesi hökmünde, çeper edebiýatda bolsa iň esasy serişde hökmünde hyzmat edýär.

Ylymda-da, çeper edebiýatda-da umumylaşdyrma bolýar, Ýöne ylymdaky umumylaşdyrmada syngatdaky, çeper edebiýatdaky ýaly güýçlendirme, ulaltma bolmaýar. Ol kanunalaýyklygy tassyllamak üçin öwrenyän hadysalarynyň, predmetleriniň belli bir görnüşi, belli bir topary üçin has bolan sypatlary, alamatlary hiç hili üytgetmän - ulaltman, kiçeltmän, edil real hakykatdaky öz bolşunda abstragirläp umumylaşdyrýar.

Umuman alanda, hakykatdaky ähli zat ylymda hut öz bolşunda şöhlelenýär, sungatda, çeper edebiýatda bolsa ol hut öz bolşunda däl-de, fantaziýa esasynda döredij ilikli işlenmek netij esinde emele gelen ikinji hakykat, ýagny çeper hakykat hökmünde şöhlelenýär. Çeper hakykat bolsa real hakykatyň kopiýasy dälidir.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Çeper edebiýatyň döreyiş protsesi nähili bolýar?
2. Çeper edebiýatyň predmeti näme?
3. Çeper eebiýat hakykaty şöhlelendirmekde ylymda nähili tapawutlanýar?
4. Çeper eebiýat bilen ylmyň umumy taraplary we aýratynlyklary nämeden ybarat?

ÇEPER ESERDE MAZMUN WE FORMA, OLARYŇ BIRLIGI

PLANY:

1. Çeper eseriň mazmuny.
2. Çeper eseriň formasy.
3. Çeper eseriň mazmunyny we formasyny düzýän elementler.
4. Mazmun bilen formanyň birligi.

Daýanç düşüňjeler: "Mazmun" düşüňjesi, çeper edebiýatyň mazmuny, çeper mazminyň özboluşly taraplary, mazmuny emele getirýän zatlar, çeper eseriň formasy, çeper eseriň formasyny düzýän zatlar; çeper obraz, syžet, kompözişiýa, dil, stil, žanrlar we ş. m. forma bilen mazmunyň birligi.

Filosofiýa ylmy durmuşdaky her bir zadyň, her bir tebigat we jemgyýetçilik hadysanyň konkret mazmunynyň we şol mazmuna laýyk anyk formasynyň bolýandygyny, olaryň biri-birine baglylykda emele gelýändigini, mazmunсыz formanyň, formasyz hem mazmunyň bolup bilmeyändigini örän aýdyň düşündirýär. Şeýle bolsa, onda çeper edebiýatyň-da özboluşly mazmunynyň we formasynyň boljakdygy öz-özünden düşnüklidir.

Çeper eseriň mazmuny. Ylym hem, çeper eebiýat hem hakykaty öwrenýär. Ol ikisinin mazmuny-da, umumylykda alanyňda, şol öwrenýän hakykatynyň mazmunyndan ybaratdyr. Bu ýerde göräymäge ol ikisinin mazmuny bir ýaly bolup görüňýär. Emma aslyyete olaryň mazmuny biri-birinden tapawutlanýar.

Hakykatyň örän köp dürli taraplary bar. Ylym we çeper eebiýat şol hakykatyň aýry-aýry taraplaryny yörite öwrenýär. Edebiýatda suratlandyrylýan zatlaryň belli bir tarapy, ýagny estetiki hasiýete eýe bolan tarapy doly açylyp görkezilýär. Hakykatdaky ähli zatlaryň içinde adam iň ýokary derejeli estetiki mazmuna eýedir. Şonuň üçin hem adam edebiýatyň iň esasy predmetidir.

Edebiýatyň yörite öwrenýän predmeti bolan adamyň hasiýeti, duýgusy jemgyýetçilik dunnuşyň we tebigatyň uçursyz köp taraplary bilen baglylykda aýdyňlaşýar. Şonuň üçin ýazyjy adamyň hasiýetini, duýgusyny, ideýasyny, hyjuwyny we ş. m. ynsanlyk sypatlaryny ýüze çykarjak bolup, köp zatlary suratlandylanda, ol islese-islemese, şolaryň hem hasiýetli taraplaryny, ýagny mazmunyny açyp görkezmeli bolýar. Sebäbi ony açyp görkezmezden, adamyň ol zatlara bolan garaysyny, gatnaşygyny, adamyň olzatlary üznüksiz suratda özleşdirýändigini, onuň aňly-düşünjeli hereketini, göreşini beýan edip bolmaz.

Adam durmuşdaky we tebigatdaky gatnaşyk edýän zatlaryna biperway seretmeýär, olaryň mazmunyny özleşdirmek üçin çalyşýar. Ýazyjy şeýle prosesini suratlandylanda, tebigat we jemgyýetçilik hadysalarynyň gahryman tarapyndan özleşdirilen hasiýetli taraplaryny, ýagny mazmunyny beýan edýär, şeýle etmek bilen hem ol gahrymanyň aň-düşünjesinin, duyguynyň, hyjuwynyň nähili derejede ösändigini görkezýär.

Çeper eserde tebigatyň we jemgyýetçilik durmuşynyň köp taraplarynyň mazmuny beýan edilse-de, olar edebiýatyň spessifiki mazmuny däldir. Çeperedebiýatyň yörite beýan edýän spetsifiki mazmuny adamyň ruhy dünýäsi, hasiýeti, duýgusy, hyjywy, maksady, başga zatlara bolan garaysy we estetiki gatnaşygydyr. Ýazyjynyň öz eserlerinde beýan edýän iň esasy mazmuny şudur. Ýazyjynyň talanty-da, onuň döredijiliginin gymmaty-da, özaly bilen,

şu spetsigiki mazmuny näderejede açyp görkezyänligine baglydyr. N. G. Çernyšewskiy bu barada şeýle ýazýar: "Adamyň yüregini bilmek, onuň gizlin syrlaryny bizin öňümizde açyp goymak ukyby - bu bizin eserlerini geňrfalyp okaýan her bir ýazyjymyzyň häsiyetnamasyndaky birinji sözdür..."

Çeper eserlerde beýleki zatlaryň mazmuny adam yüregini açyp görkezmek üçin beýan edilyär. Şoňa görä-de ýazyjy tebigatdaky, jemgyýetdäki predmetlere we hadysalara yüzlenende, olaryň mazmunynyň gahrymanyň ruhy dünýäsini, hasiýetini, duýgusyny, başga zatlara bolan garaysyny we gatnaşygyny açyp görkezmäge hyzmat edýän taraplaryny beýan edýär. Şeýlelikde, çeper eebiýat öz spessifiki mazmunyny - adamyň ruhy dünýäsini, gylyk-hasiýetini, duygy-pikirini, hyjuwyny has doly beýan edýänligi üçin, ylmyň dürli ugurlarynyň açýan mazmunyny sintetiki häsiyetde şekillendiriýänligi üçin ylymdan tapawutlanýar.

Edebiýatyň mazmunynyň ýne bir üýtgeşik tarapy onuň duyga iň ýokary derejede täsir edýänligidir. Bu janly öz bolşunda, bitewi konkretlikde we indiwidualykda alnan predmetleriň mazmunynyň estetiki ýa-da emotsional taraplarynyň has doly açylyp gorkezilyänligi üçin şeýle bolýar.

Çeper eserlerde suratlandyrylýan suratladyrylýan zatlaryň mazmunynyň dogry beýan edilmegi şol mazmundan gelip çykýan ideýanyň hem dogry bolmagynyň esasy sertidir. Eger eserde beýan edilýän mazmun şol eserde suratlandyrylýan zatlaryň hakykatdaky mazmunyna deň gelmese, ol yoylan ýa-da galplaşdyrylan bolsa, onda şol mazmundan gelip çykýan ideýa-da şeýle bolýar.

Görşümüz ýaly, çeper edebiýatyň mazmuny çylşyrymly hasiýete eýedir. Mazmuny şeýle bolansoň, çeper edebiýatyň formasy-da çylşyrymlydyr.

Çeper eseriň formasy. Her bir predmetiň hasiýetli tarapy mazmun bolsa, ony jemläp bizin göz öňümize getiryän, aňymyzda şöhlendiryän serişde hem formadyr. Edebi eserde şonuň ýaly forma bolup durýan zatlar näme?

Edebiýatda bitewi konkretlikde we indiwidualykda alnan adamyň we onuň bilen baglanyşykly başga zatlaryň janly hasiýetinden ybarat bolan mazmun özüni degişli formada - bitewi konkretlikde we indiwidualykda alnan janly formada doly görkezip biler. Edebiýatda şu hili esasy mazmuny ýüze çykaryp, jemläp göz öňümize getiryän şonuň ýaly esasy forma, özaly bilen, çeper obrazdyr. Çeper eserlerde adamyň we beýleki predmetleriň janly mazmuny şol zatlaryň hakykatdaky konkret-duýarlykly janly obrazly formasynda ýüze çykarylyp görkezilyär.

Çeper edebiýatda mazmunyň obrazly formada şöhlelenişi dürli-dürlidir. Köp eserlerde gahrymanyň hasiýeti, ideýasy onuň öz obrazynda ýüze çykýan bolsa, birnäçe eserlerde gahrymanyň bolşy başga zatlaryň obrazynda jemlenip görkezilyär. Meselem, basnýalarda, ertekilerde we kabir beýleki eserlerde adam hasiýeti haywanlaryň we başga zatlaryň obrazynda berilyär.

Çeper eseriň spetsifiki mazmuny bolan adam hasiýeti, hyjuwy, duýgusy, ideýasy we ony jemläp görkezyän spetsifiki forma bolan obraz çeper edebiýatyň sýužet, kompözisiýa, dil, stil, žanr, goşgy formalary ýaly elementlerine bolan gatnaşygynda mazmun hökmünde bolup, şolaryň üsti bilen özüni görkezyär.

Sýužetiň esasynda ýatýan jemgyýetçilik hadysasy şol hadysa bilen baglanyşykly wakalaryň, çaknyşyklaryň, situatsiýalaryň ýüze çykmagy bilen baglylykda dowam edýär. Ýazyjy şu hili jemgyýetçilik wakalaryň hem-de oňa gatnaşýan gahrymanlaryň hasiýetli taraplaryny mazmunyny açyp görkezmek üçin şol hadysa bilen baglanyşykly wakalaryň, çaknyşyklaryň, situatsiýalaryň esaslaryny saylap alýar we olary biri-biri bilen gatnaşdyrýar. Şonuň ýaly gatnaşyk esasynda-da eserde gurluş kompözitsiýa emele gelyär. Bu hili gurluş esýerdäki gahrymanyň hem-de onuň gatnaşýan jemgyýetçilik hadysasynyň, edil şonuň ýaly-da, olaryň mazmunyny şöhlendiryän formalaryň - obrazynyň, sýužetiň üznüksiz, yzygider aýdyňlaşmagy üçin forma bolup hyzmat edýär.

Dil - bu çeper esýerdäki beýleki ähli elementleri (hasiýet, obraz, syužet, kompözitsiýa, žanr we ş. m.) şöhlendiryän iň esasy umuny formadyr. Sebäbi çeper edebiýat söz sungaty bolansoň, onda hemme zat söz arkaly beýan edilyär.

Stil - bu ýazyjynyň özboluşly beýan ediş, suratlandyryş formasydyr. Her bir ýazyjy talantyna, düşüňjesine, durmuş tejribesine laýyklykda suratlandyryan predmetleriniň mazmunyny formalaşdyrmaga özüçe çemeleşýär. Şeýle aýratynlyk ýazyjynyň mazmuny ýüze çykarýan formasyna basýan öz nagşydyr. Bu çeper formanyň aýrylmaz bir elenemtidir.

Žanrlar hem mazmuny formalaşdyrmagyň bir görnüşidir. Şahyr duýgyny, ýagny liriki mazmuny beýan etjek bolsa, lirika žanryna yüzlenýär. Sebäbi lirika žanrynyň formasyndaky özboluşly aýratynlyklar duýgyny öz hasiýetine görä beýan etmegi üpjün edýän aýratynlyklardyr. Beýleki žanrlar barada aydylanda-da şeýledir.

Mazmun bilen formanyň birligi. Mazmun bilen forma bir-biri bilen organiki baglylykda özüni görkezyär. Şeýle baglylygyň bolmagy üçin mazmunyň forma, formanyň mazmuna laýyk gelmegi zerurdyr.

Önde beläp geçişimiz ýaly, edebi eserleriň mazmuny gahrymanyň we beýleki zatlaryň duyga täsir ediji janly hasiýetleridir. Şunun ýaly mazmun hem özüni hut öz boluşunda görkezmek üçin duyga täsir ediji janly formany talap edýär. Şoňa görä-de, formanyň mazmuna laýyk gelyänligi, olaryň birligi barada gürrüň edilende, ilki bilen, esýerdäki gahrymanyň we beýleki zatlaryň obrazynyň janlylygy barada durup geçmeli. Obraz nähili bolanda janly bolýar?

Malim boluşy ýaly, durmuşyň özünde adamyň hasiýetinde, bütin bolşy onuň hereketiniň, gepleýşiniň, oylasşynyň üsti bilen janly formada aýdyňlaşýar. Durmuşda şeýle bolsa, onda ony öz formasynada suratlandyryan çeper eserlerde-de şeýle bolmalydyr, ýazyjy eseriňdäki gahrymany we beýleki zatlary hakykatdaky öz janly bolşunda şekilendirip, konkret-duýarlykly formada okyjynyň göz önüne getirmelidir.

Çeper edebiýatyň spesifiki mazmuny bolan adamyň hasiýeti, duýgusy we ideýasy weolary jemläp görkezyän obrazlar dürli-dürlidir. Mysal üçin, kabir adamda gülkili položitel hasiýet bolýar. "Kemine" dramasyndaky Keminäniň

hasiýeti şeýledir. Onuň bolşy tomaşaçyda şatlykly gülki döredýär, şeýle gülküli hasiýet diňe Ýumoristik obrazda özüni doly görkezip biler.

Şu ýagdaýyň özi, birinjiden, çeper obraz döretmek prosesiniň öz obyektiv kanunyna laýyklykda dowam edýän prosesdigini, ýazyjynyň şol obyektiv kanuna tabyn bolmalydygyny aýk aňladýar. Ikinjiden, şu ýagdaý esýerdäki gahrymanyň ýa-da gahrymanlaryň hasiýeti, mysal üçin, satiriki bolmasa, onda ol eseriň özüniň hem satiriki eser bolup bilmejekdigini görkezýär.

Çeper edebiýatyň spessifiki mazmuny bolan adam hasiýeti, duýgusy, ideýasy onuň ykdysady hem-de syýasy durmuşy bilen kesgitlenýär. Ykdysady durmuşyň ösmegi, özgermegi bilen adamlaryň hem hasiýeti, duýgusy, düşünjesi, ideýasy, aragatnaşyklary üýtgeýär. Edebiýatyň spetsifiki mazmunynyň şonuň ýaly üýtgemegi bilen onuň formasy-da üýtgeýär. Diňe bir obyektiv mazmun we forma däl, ýazyjynyň ony suratlandyryş tärleri-de özgerýär, kämilleşýär. Türkmen dessanlaryndaky gahrymanlar bilen häzirki ýazyjylaryň eserlerindäki gahrymanlary, olaryň çeper eserlerde suratlandyrylyş tärlerini deňeşdireniňde, ol özgeriş aýdyň görmek bolýar.

Türkmen dessanlaryndaky gahrymanlara garanda, häzirki türkmen edebiýatynyň gahrymanlary özleriniň ykdysady, syýasy, sotsial şertleri, aragatnaşyklary taýyndan, şonuň bilen baglylykda ösen duýgusy, düşünjesi, ideýasy taýyndan has ýokarda durýarlar. Dessanlarda gahrymanlaryň hereketi, duygulary gönümelik bilen ygjamlanyp beýan edilse, häzirki eserlerde ol incelik bilen suratlandyrylýar. Başga zatlaryň gahrymanyň duýgusyna täsir edýän estetiki hasiýeti dessanlarda yüzley açylsa, häzirki görnükli eserlerde has çuňdan açylyp görkezilyär. Dessanlarda portretler köplenç hereketsiz berilse, häzirki döwrüň in gowy eserlerinde portret janly suratlandyrylýar we ş. m. Umuman aydanda, taryhy sertlere laýyklykda çeper edebiýatyň mazmuny-da, formasy-da bilelikde özgerýär. Olaryň biri üytgäp, beýlekisi üytgeman galmaýar. Bu mazmun bilen formanyň bir-birine organiki baglanyşykly bolanlygy üçin şeýle bolýar.

Çeper edebiýatda mazmun we forma taryhy hasiýete eýe bolşy ýaly, milli häsiýete-de eýedir. Her bir halkyň hasiýetinde, psihikasynda, dap-dessurynda, endiklerinde, aragatnaşyklarynda başga halklaryňky bilen umumy taraplarynyň bolmagy bilen birlikde, milli özboluşlylyk hem bardyr. A. S. Puşkiniň poeziýasynda rus halkynyň häsiýetindäki, psihikasyndaky, durmuşyndaky milli özboluşlylyk ussatlyk bilen suratlandyrylýar. Belinskiý ony Gogolyň şu sözlerini sitirmek bilen nygtap belleyär: "Puşkinde rus tebigty, rus yüregi, rus dili, rus hasiýeti edil landşaftyň optiki aynanyň güberçek yüzünde görnüşi ýaly, şeýle arassa, şeýle tämiz gözel şekillendirildi". Şeýle ýokary baha bolan Puşkiniň poeziýasyny milli edýän zat rus hasiýeti, rus yüregidir. Çeper eseri milli edýän in esasy zat gahrymanyň häsiýetindäki milliligidir. Şoňa görä-de çeper eseriň milliligi barada gürrüň edilende, ilki bilen, gahrymanlaryň häsiýetindäki, psihikasyndaky, dap-dessurlaryndaky, olaryň hemmesini jemläp şöhlendiriýän obrazlaryndaky millilige ýüzlenmelidir.

Edebi eserlýerdäki mazmun bilen formanyň biri gowşak bolsa, ol beýlekisine täsir edýär. Bu olaryň organiki baglanyşykda bolýandygy üçin şeýle bolýar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Çeper eseriň mazmuny näme?
2. Çeper eseriň mazmunyna nämeler girýär?
3. Çeper mazmunyň obýektiv we subýektiv taraplary nämelerden ybarat?
4. Çeper eseriň formasy diýende nämä düşünyärsiňiz?
5. Forma bilen mazmunyň aýrylmaz baglanşygyna nähili düşünyärsiňiz?
6. Çeper eseriň formasyna nämeler girýär?

ÇEPER ESERİN TEMASY WE IDEÝASY

PLANY:

1. Çeper eseriň temasy.
2. Çeper eseriň ideýasy.
3. Köptemalylyk we köp ideýalylyk.

Daýanç düşünjeler: Çeper eserde "tema" we "ideýa" düşünjesi, tema saylamak, köp temalylyk, esasy tema we kömekçi temalar, temanyň döwür, jemgyýetçilik ösüşi bilen baglanyşygy, çeper eseriň ideýasy, položitel we otritsatel ideýa, köp ideýalylyk.

Çeper eseriň tamasy. Durmuşyň özünde-de, edebi eserlerde-de gahrymanyň hasiýeti, ideýasy bitewilikde alnan durmuşyň birnäçe taraplary bilen baglylykda edýän hereketinde ýüze çykýar. Gahrymanyň hereketi, bir tarapdan, öz hasiýetini, duýgusyny, ideýasyny ýüze çykarsa, ikinji tarapdan, hadysanyň manysyny aýdyňlaşdyrýar.

Gahrymanlar özleriniň gatnaşýan wakasyna, hadysasyna belli bir jemgyýetçilik idealyna laýyk gelýän maksat bilen gatnaşýarlar we oňa şol pöziisiýadan baha beryärler. Ýazyjy nem ony obyektiw beýan etmek bilen çäklenmeyär. Ol položitel gahrymanyň garaysyna goşulyp, ony makullamak bilen ýa-da öz adyndan aytmak bilen eseriňde suratlandyryýan wakalaryna, hadysalaryna öz garaysyny-da aňladýar.

Ýazyjynyň şunun ýaly belli bir garayyş boýunça suratlandyryýan durmuş hadysasyna **eseriň temasy** diýilýär.

Gahrymanyň hasiýetini, duýgusyny açmak üçin hakykatyň köp tarapyňnyň suratlandyrylmagy çeper eserde birnäçe temanyň gözgalýandygyny görkezýär. A. Gowşudowyň "Köpetdagyň eteginde" romanynda taşlandy yerleri özleşdirmek, düme bugdayy suwarmakda sil summdan peýdalanmak, kolhoz eýeçiligini aýawly saklamak, okuw, söygi ýaly birnäçe tamalar beýan edilyär.

Roman, powest, poema ýaly uly göwrümlü eserlerde däl hekaýa, oçerk ýaly kiçi göwrümlü eserlerde-de durmuşyň birnäçe tarapy - temasy beýan edilyär. N. Saryhanowyň "Arzuw" hekaýasynda zähmet, goşun gullugy, söygi, internatsionalizm ýaly meseleler gözgalsa, G. Gurbansähedowyň "Yürek daş däl" hekaýasynda maldarçylygy ösdürmek, il bahbidini öz hususy bähbidiňden ýokary tutmak, soygi, obanyň medeniýetini ösdürmek, galplygy paşfetmek ýaly temalar şöhlelen) a r.

Köp temalylyk liriki eserlerde-de bolýar. Magtymgulynyň "Gaça başlady" diýen goşgusynda* kazylaryň parahorlugy, şalaryň adalatsyzlygy, zalymlygy, garyplaryň horlaryşy, alymlaryň emelsizligi, sopularyň mekirligi we ş. m. köp temalar beýan edilyär.

Çeper eserlerde şunun ýaly birnäçeftema şöhlelense-de, olaryň hemmesi esasy tema däl. Eseriň esasy temasy ýazyjynyň üns merkezinde durýan, esýerdäki beýleki temalaryň hemmesi bile baglanyşyp, has doly aýdyňlaşýan temadyr. Başgaça aydanda, eseriň esasy temasy baş gahrymanyň iş salyşýan iň esasy meselesidir. Beýleki temalar şu esasy temanyň giňden anyklanmagy üçin zerurdyr.

Temanyň möhüm bolmagy eseriň gymmatyny artdyran zatlaryň biridir. Has möhüm temanyň gozgalmagy eserde adam hasiýetinin has möhüm taraplarynyň, has möhüm ideýanyň ýüze çykmagy üçin uly rol oýnaýar.

Her bir taryhy döwrüň edebiýatynda şol döwrüň öz wakalary in möhüm temalardyr. Şonuň üçin hem edebiýatyň haýsy döwürdäki görnükli wekiliniň döredij iligine syn etsen, onda şol döwrüň wajyp meseleleriniň gözgalýandygyny görmek bolýar. Magtymguly, Şeýdi, Zelili ýaly şahyrlaryň döredijilik tematikasynda esasy orun tutýan zat olaryň öz döwürüniň temalarydyr.

Ýazyjy öz eserlerinde häzirki zaman temasyny şöhlendirmek bilen, şol mesela öz okyjylarynyň ünsüni çekýär, ony çözmegin dogry yollaryny salgy beryär. Şeýlelikde, ol eserler okyjylara durmuşda iş salyşýan meselelerini çözmekde akylly maslahatçy hökmünde hyzmat edýär.

Jemgyýetiň ösüş protsesinde kabir durmuş hadysalarynyň ömri gutaryp, başga wakalar weli tazededen peýda bolup durýar. Mysal üçin, türkmen klassyklarynyň döredij iliginde densizlik, garyplyk, ýokary gatlak wekilleriniň galplygy we ş. m. synpy jemgyýetde dowam eden hadysalar beýan edilen bolsa, türkmen ýazyjysynyň häzirki durmuş barada ýazan eseriňde onuň ýaly meseleler diňe bir gahrymanyň geçmişi bilen baglanyşykly yzaçekilmelerde bolaymasa, başga halatlarda şöhlendirilmeyär. Munuň sebäbi ýazyjynyň öz eseriňde suratlandyran häzirki durmuşynda şol zeyilli hadysalaryň ýoklugudyr.

Çeper eserlerde haýsy taryhy döwrüň nähili temasy suratlandyrylsa-da, ol möhüm bolmalydyr. Edebi esýerdäki tamanyň möhümdigini kesgitlemek üçin bolsa diňe bir şol temanyň durmuşda tutýan ornyna salgylanmak yeterlik däl. Tema çeper eserde gowy aýdyňlaşdyrylmadyk wagtynda, ol durmuşyň özünde adamlary tolgundyrýan mesele bolsa-da, çeper eserde okyjylara çuň täsir edip bilmeyär.

Ýazyynyň tipikleşen obraz döretmegi-de esasan eseriň temasy bilen baglanyşyklydyr. Giň halk köpçüliginiň iş salyşýan, gyzyklanýan durmuş meselesini esere tema edip almaklyk giňden tipikleşen obraz döretmegiň esasy şertleriniň biridir. Edebiýatyň taryhyna göz aýlanyňda, muňa göz yetirmek bolýar. Türkmen klassyklary Magtymguly, Şeýdi, Zelili, Kemine... özleriniň liriki eserlerinde döwürüniň giň halk köpçüligine degişli meselelerine ýüzlenipdir. Netijede olaryň eserlerindäki liriki gahrymanlaryň obrazlarynda şol döwürdäki türkmen halkynyň önde baryjy köpçüligine degişli hasiýetler, oý-pikirler, duygular, arzuwlar atdyň şöhlelenipdir.

Çeper eseriň ideýasy. Adamlardaky her bir pik«r, maksat durmuşyň haýsy-da bolsa bir ýa-da birnäçe meselesi, ýagny temasy bilen organiki baglanyşyklydyr. Olar biri-birinden üzňelikde aýdyňlaşyp bilmeyärler. Bu çeper eserlerde-de şeýledir. A. Gowşudowyň "Gandym awçynyň maşgalasy" diýen hekaýasynda beýan edilýän esasy mesele, ýagny tema watançylykdyr. Şol mesele hekaýadaky Gandym awçynyň, Akjagülüň we beýleki personažlaryň pikirleri, maksatlary, şol esasyda edýän hereketleri bilen baglylykda aýdyňlaşýar. gahrymanlaryň pikiri, maksady görkezilmedik bolsady, onda hekaýada gözgalýan meseläniň manysy-da düşnüksiz bolardy. Gahrymanyň şonuň ýaly bolup ýüze çykýan pikiri, maksady **çeper eseriň obyektiv ideýasydyr.**

Malim bolşy ýaly, edebi eserlerde ähli meselelerde ýa-da aýry-aýry

meselelerde pik İr, maksat taydan biri-birine gapma-garşy durýan gahrymanlaryň çaknyşygy, göreşi, hereketi şöhlelendirilýär. Şol ça knyşyk protsesinde iki tarapyň-da pikiri, maksady - ideýasy aýdyňlaşýar.

Çaknyşyga gatnaşýan gahrymanlaryň pikiriniň, maksadynyň dogry tarapy eserde **obýektiw položitel ideýa bolsa**, zyýanly, nädogry, gaip tarapy **obyektiw otrissatel ideýadyr**. Olaryň birinjisi položitel gahrymanlara, ikinjisi otrissatel gahrymanlara we ýalňyşýan wagtynda položitel gahrymanlara-da degişlidir. Ýazyjy eseriňde onuň ýaly ideýalaryň ikisini-de suratlandyrmak bilen olaryň birini makullaýar, birini inkar edýär. Ýazyjy şonuň^aly edip, esýerdäki esasy tema bilen , ýagny gahrymanlaryň çözyän ýa-da çözjek bolýan esasy meselesi bilen baglylykda aýdyňlaşdyryp öňe süryän ideýasy **eseriň esasy ideýasydyr**, başgaça aydanda, ol ýazyjynyň eserde ündeyän esasy pikiridir.

iri edebi eserlerde esasy temadan başga-da birnäçe temalaryň bolşy ýaly, esasy ideýadan başga-da kabir ideýalar beýan edilyär. Mysal üçin, "Köpetdagyň eteginde" pomanynda ýokarda bellenen esasy ideýadan başga-da, Hoşgeldi bilen Baharyň gatnaşyklarynyň üstri bilen söygüde dumuklylyk ideýasy, Hoşgeldiniň Pökgen hem-de Yelli bilen edýän gatnaşyklarynyň üsti bilen ýalňyşýan adamlary düzetmäge ýa-da olara degişli çare görmäge payhasly çemeleşmek ideýasy, Ýellinin, Allaly Paryň hereketleriniň üsti bilen "galpyň gazany gaynamaz" diýen udeýa we ş. m. başga-da bimäçe ideýalar beýan edilyär.

Epiki we drama žanrynda ýazylan eserlerde ideýanyň köp bolmagy esasan şol eseleriň göwrümine baglydyr. Hekaýa garanda powestde, aýratyn-da romanda, bir perdeli pesa garanda üç-dört perdeli pesada köp ideýa şöhlelenýär.

Edebiýatyň liriki žanrynda bu ýagdaý başga hiliräkdir. Göwrümi taýyndan uly bolmadyk bir liriki goşguda ençeme ideýanyň aňladylýandygyny görmek bolýar. Bir goşguda köp ideýany aňlatmaklyk türkmen klassyky şahyrlarynyň, galyberse-de, şolaryň däbine eýeryän Bayram şahyr, Ata Salyh, Ataköpek Mergen ýaly halk şahyrlarynyň döredij iliginde köp duş gelyär.

Soňky döwrüň türkmen poeziýasynda bolsa bir goşguda köp ideýany bermek däl-de, belli bir ideýany giňden beýan etmeklik yörgünli hadysa bolup öňe çykdy. Bu ugryň görnükli wekilleriniň konkret mazmunly goşgularynda esasy ideýa bilen baglylykda başga ideýalar gazgalaýanda-da, olar barada, klassyklaryň umumy mazmunly şygrylaryndaky ýaly yörite durulman, esasy ideýa çuňdan açylyp we nygtalyp beýan edilyär.

Çeper esýerdäki pikiriniň okyjyny gurşap alýan, ony herekete getirýän ideýa bolmagy üçin onyň diňe obraz bilen birleşip janly we duýarlykly bolmagy yeterlik daldır. Çeper esýerdäki her bir ideýanyň güýçli emotsional hasiýete eýe bolmagy üçin onuň güýçli hyjuwda beýan edilmegi-de zerur şertlerin birdir, ideýany şeýle hasiýetde beýan etmek üçin şahyryň, ýazyjynyň oňa tüý s yürekden aşyk bolmagy, ony durmuşa geçirmegin hyjuwy bilen gaynap joşmagy hökmany şertdir.

Çeper esýerdäki ideýa şol eserde şöhlelendirilýän tema, obraz bilen hem aýrylmaz baglanyşykly bolup, olar bilelikde aýdyňlaşýarlar. Şeýle bolansoň, ýazyjy obrazy, eseriňe tema edip alan durmuş hadysasyny näçe çuň suratlandyrsa, şonuň bilen baglanyşykly ideýany-da şol derejede çuň beýan edip

biler.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Çeper eseriň temasyňa nähili düşünyärsiňiz?
2. Tema bilen ideýanyň nähili baglanyşygy bar?
3. Çeper eseriň ideýasy diýende nämä düşünyärsiňiz?
4. Eseriň ideýasyna nähili kesgitleme berilyär?
5. Çeper eseriň köp ideýalylygy nähili bolýar?

ÇEPER OBRAZ WE ONUŇ GÖRNÜŞLERI PLANY:

1. Çeper obraz barada düşünje.
2. Çeper obrazyň illýustratiw obrazdan tapawudy.
3. Çeper obrazyň gömüşleri.
4. Epiki we liriki obraz.

Daýanç düşüňjeler: "Obraz" düşünjesi, illýustratiw obraz we çeper obraz, çeper obrazyň aýratynlyklary, položitel we otritsatel obraz, çeper obrazyň gömüşleri, tipleşdirme we indiwiduallaşdyrma, epiki we liriki obraz.

Çeper obrazyň manysyna düşünmek jemgyýetçilik aňynyň bir gömüşi bolan edebiýatyň, sungatyň özboluşly aýratynlygyna, onuň manysyna we köptaraply ähmiýetine düýpli düşünmegin in esasy açarydyr.

Obraz diýmek bir zadyň keşbi, sekili, surety diýmekdir. Mysal üçin, gögerip oturan agaç bolsa, onuň bize görünyän suraty, sekili şol agajyň obrazydyr. Ýa-da dokument üçin aldyrylan surat. Onda biz ol adamyň daşky keşbini, daşky obrazyny görýäris. Predmetiň şunun ýaly daşky sekiline **illýustratiw obraz** diýilýär.

Biz illýustratiw obraza seredip, ondaky daşky keşbini görýän adamymyzyň nähili hasiýetinin bardygyny, nähili duygary başdan geçirýändigini, düşünjesini we ş. m. boluşlaryny göz önüne getirip bilmeyäris. Başgaça aydanda, illýustratiw obraza ýa-da fotosuratda adamyň hasiýeti, duýgusy, dünýägarayşy ýaly göze görünmeyän taraplary şöhlelenmeyär.

Çeper obraz onuň ýaly illýustratiw obrazdan bütinley tapamitlanýar. Çeper obraz adamyň ýa-da başga zadyň diňe bir daşky görnüşiniň şöhlelenmesi bolman, onuň emossional hasiýete eýe bolan mazmunynyň hem şöhlelenmesidir. Edebiýatda we sungatda döredilýän obrazlar şunun ýaly çeper obrazlardyr.

Biz "Aýgytly ädim" romanyny okanymyzda Artygyň nähili ýagdaýlarda nähili hereket edýändigini, ol hereketlerde y&rtygyň nähili hasiýetinin, nähili duygarynyň ýüze çykýandygyny görýäris. Romany okap gutaran wagtymyzda bolsa, Artygyň keşbi fotosurat ýaly däl-de, başga hili bolup göz önümize gelyär. Artygyň romanda suratlandyrylýan hereketlerinde ýüze çykýan batyrlyk, hoşniýetlilik, ganygyzgynlyk ýaly häsiýetleri bilen, garyp dayhanlaryň agyr halyna gynanmak, göreşiň dowamynda kimiň-kimdigini bilenden soň, halky talaýan Agsak mürze ýaly yerli emeldarlary, Halnazar bay ýalylary ýigrenmek, zähmetkeş halkyň hakyky tarapdary bolup hereket edýänleri söymek ýaly duygary bilen birlikde, onuň janly keşbi bizin göz önümize gelyär. ine şunun ýaly adamyň hem içki, hem daşky sypatlaryny özünde şöhlelendirýän keşbe **çeper obraz** diýilýär.

Çeper obraz estetiki-emotsional hasiýete eýe bolanlygy üçin ol özüne okyjyda söýgi ýa-da yigrenç döredýär. Ýöne ähli obrazyň onuň ýaly estetiki-emotsional täsiri deň bolmaýar. Obrazda jemlenýän köptaraply hasiýet ahli içki gapma-garşylyklary hem-de aýratynlyklary bilen öz dialektiki bolşunda görkezilende okyja güýçli täsir edýär. Bu hili täsirli obraz döretmek, özaly bilen,

ýazyjynyň talantyna, ussatlygyna bagly. Hakyky çeper obraz diňe bir aňladýan ideýasy bilen däl, ey sem özümde jemläp şöhlendiriýän özboluşly adamçylyk sypatlary bilen-de okyja çuň täsir edýän, edil janly adam ýaly bolup, onuň aňynda hemişelik ýaşayan obraz bolmalydyr.

ÇEPER OBRAZYŇ GÖRNÜŞLERI

ROMANTIKI OBRAZ. Şu günki günde başlangyçlary bolan, ertirki günde durmuşda giň orun aljak adam sypatlaryny özünde jemläp görkezyän obraza **romantiki obraz** diýilýär. Munuň ýaly romantiki obrazlar ertirki gündäki adamlaryň ajayyp sypatlaryny okyjylaryň göz önüne getirmek bilen olarda ertirki günün has ajayyp gahrymany ýaly bolmak duýgusyny ösdürýär. Şonuň üçin hem öňdebaryjy Edebiýatda döredilýän romantiki obrazlar örän uly terbiyeçilik ähmiýetine eýedir.

Romantiki obrazyň ikinji bir hilisi-de bolýar. Mysal üçin, Döwletmämmet Azadynyň "Wagzy-Azat" poemasynda gürrüňi edilýän adalatly şanyň obrazyny alyp görelin. Şol öz manysy boýunça romantiki obrazdyr. Munda Azady adalatly şanyň obrazlaryny real hakykat esasynda däl-de, halkyň arzuwy esasynda döredipdir.

SIMWOLIKI OBRAZ. Durmuşy şöhlendirmekde özboluşly hasiýete eýe bolan obrazlaryň biri-de simwoliki obrazdyr. Simwoliki obrazda jemgyýetçilik gurluşyň ýa-da ondaky haýsydyr bir hadysanyň hasiýetli sypatlary şertli formada jemlenip görkezilýär. K. Gurbannepesowyň "Taýmaz baba" poemasynda Mätäç kempiriň obrazyna-da öňki döwürdäki garyplyk hadysasy suratlandyrylyp görkezilýär. Şoňa görä-de Mätäç kempiriň obrazy hakyky adam obrazy däl-de, garyplyk hadysasyny şertli görkezyän simwoliki obrazdyr.

Hakykaty suratlandyrmagyň şertli formasy bolan simwoliki obraz durmuş hadysasyny dogry suratlandyran wagtynda örän uly ähmiýete eýe bolýar.

ALLEGORIKI OBRAZ. Şertli obrazlaryň ýne bir görnüşi allegoriki obrazdyr. Basnýalarda we haywanlar hakdaky ertekileriň köpüsünde adam häsiýetleri haywanlaryň we başga zatlaryň obrazlarynda ýüze çykarylyp görkezilýär. "iki tilkijigiň dostlugy" diýen türkmen halk ertekisinde iki sany mekir haywan hakda gürrüň edilýär. Horasan tilkisi bilen Ispihan tilkisi üsti guryrukly gapany görýärler. Şol wagt Ispihan tilkisi Horasan tilkisine: "Dost, sen aýagyň bilen gapany bas, men guyrugy alayyn" diýýär. Horasan tilkisi onuň aydanyny edip gapana düşýär, guyrugy bolsa Ispihan tilkisi iyyär.

Horasan tilkisi gapandan boşandan soň, ýne-de Ispihan tilkisine duşýar. Ol ikisi bir garrynyň towuklaryny ogurlamagy wadalaşýarlar. Olar "...guyrugymyzyň tüylerinden donan buzlar sallanyşyp dursa, has haybatly görneris" diýşip, guyruklaryny suwa sokup oturýarlar. Horasan tilkisi guyrugyny kâwagt bulaylap oturýar. Ispihan tilkisi bolsa bulaylaman oturýar, onuň guyrugy suw bilen bile donup galýar. Horasan tilkisi ogurlap gelen horazlaryny guyrugy suwa donan tilkinin ýanyna gelip iymäge başlaýar. Şol wagt adamlar ylgaşyp gelyärler we Ispihan tilkisini urup öldürýärler.

Tilkilerin bu hereketiniň üsti bilen biri-birine badak atýan mekir adamlaryň hasiýeti görkezilýär.

Haywanlaryň, ösümlikleriň, başga zatlaryň üsti bilen adam hasiýetiniň görkezilişini biz Krylowyň, Lew Tolstoyyň, Sergey Myhalkowyň, Ata Salyhyň we başgalaryň basnýalarynda-da görýäris. ine, şunun ýaly adam hasiýetiniň şöhlendiryän başga zadyň obrazyna **allegoriki obraz** diýilýär.

FANTASTIKI OBRAZ. Dörediliş tärleri boýunça tapawutlanýan obrazlaryň ýne biri fantastiki obrazdyr. Fantastiki obraz adamyň hyýalynda göz önüne gelýän obrazdyr. Fantastiki eserlýerdäki huday, döw, perizat, jyn... ýaly zatlar real zat däldir. Olar toslanyp tapylan hyýaly-fantastiki obrazlardyr.

Fantastiki obrazlaryň köpüsi örän gadymy döwürlerde döräpdir. Şol döwürlerde adamlar tebigat we jemgyýetçilik hadysalaryna, olaryň nähili sebäbe görä emele gelýändiglerine akyl yetirip bilmändirler. Şonuň üçin hem olar tebigat we jemgyýetçilik hadysalaryny fantastiki obrazda göz önüne getirýän gahrymanlarynyň güýji bilen bolýan zatlardyr diýip düşünişdirler we şeýle "gahrymanlaryň" bardygyna ynanyşyrdylar.

GAHRYMANÇYLYKLY OBRAZLAR. Gahrymançylykly obrazlar adamyň has ýokary derejä göterilen in ajayyp häsiýetlerini, ideýalaryny, hyjuwlaryny, duygularyny şöhlendiryär. Ol položitel obrazlar toparyna girýär, emma weli Ýönekey položitel obrazdan tapawutlanýar. Gahrymançylykly obrazlarda položitel obrazlardaky ýaly diňe köp duş gelýän onat häsiýetler açylyp görkezilmän, eysem şonuň ýaly häsiýetlerin ösüp, has ýokary derejä yeteni, has ajayyplaşany görkezilýär. Meselem, Aydogdy Tahyrowyň, Yulius Fuçigiň, Musa Jeliliň obrazlary gahrymançylyklydyr.

Edebiýatda romantiki gahrymançylykly obraz hem bolýar. Ýazyjy şonuň ýaly obrazda özüniň durmuşda görmek isleyän gahrymançylykly, ajayyp häsiýetini, hyjuwyny, ideýasyny jemläp görkezýär. M. Gorkiniň "Izergil garry" diýen eseriňdäki Dankonyň obrazy onuň aýdyň mysaly bolup biler.

Gahrymançylykly obrazlar kähalatlarda tragiki häsiýete-de eýe bolýar. A. Tahyrowyň obrazlary şonuň ýalydyr.

TRAGIKI OBRAZ. Tragiki diýip ösüp gelýän täzäniň köne tarapyndan helak bolmagyna ýa-da ýiti garşylykly göreşde otritsatel gahryman tarapyndan položitel gahrymanyň helak bolmagyna, onuň döreden ajayyp zatlarynyň ýok edilmegine we şuna meňzeş gynançly waka aýdylýar.

Obrazy tragiki edýän zat gahrymanyň tragiki kysmatydyr. Ýiti göreşiň içinde hereket edýän, heläkçilikden gutulmagyň yoluny tapyp bilmeyän položitel gahrymanyň takdyry onuň obrazyna tragiki häsiýet beryär. "Zöhre-Tahyr" dessanyndaky Zöhräniň we Tahyryň ýazgydy tragikidir. Olar özleriniň päk söygülerine garşy duran gara güýçlerden gutulmagyň yoluny tapyp bilmän, helak bolýarlar. "Leyli-Mejnun" dessanyndaky Leyli bilen Mejnunyň kysmaty hem edil şolaryň ýalydyr. Bularyň tragiki takdyrynyň üsti bilen şol döwrüň sotsial densizligine protest bildirilýär.

Magtymguly, Şeýdi ýaly türkmen klassyk şahyrlarynyň döredijiligindäki liriki gahrymanyň obrazy hem tragikidir. Ol gahrymanlaryň galplyk, azgynlyk, agzalalyk ýaly jemgyýetçilik hadysalaryny ýok etmek, türkmen tirelerini birleşdirmek ugrundaky eden söweşeň çagyryşlary şol döwrüň taryhy sotsial şertleri zerarly başa barmandyr. Netijede, olar tragiki ýagdaýa düşüp

gylypdyrlar. Ýöne türkmen dessanlaryndaky tragiki obrazlara garanda, Magtymgulynyň, Seydinin döredijiligindäki gahrymanlaryň tragiki obrazy zähmetkeş halka has ýakyn duran, olaryň in möhüm ideýalaryny, hyjuwlaryny aňladýan söweşjeň obrazlardyr.

ÝUMORISTIK OBRAZ. Kabir adamlaryň asyl bolşy gülküli bolýar. Ýazyjy sonuň ýaly adamlaryň gylyk-häsiýetini, bolşuny gülküli obrazda jemläp görkezýär.

Gahrymanyň başgalarda, döredýän gülküsine komiki gülki diýilýär. Komiki gülki hem iki hili bolýar. Degişmeli, şatlykly (Ýumoristik) gülki we gahar-gazaply, awyly (satiriki) gülki.

Ýumoristik gülki arkaly Ýumoristik obrazlar döredilýär. "Kemine" dramasyndaky Keminäniň obrazy, "Keymir kör" pesasyndaky Warryk batyryň obrazy, "Bagtly ýigit" powestiniň birinji ýarymyndaky Annagulynyň obrazy, "Köpetdagiň eteginde" romanyndaky Wüşiniň obrazy Ýumoristik obrazdyr.

Ýumoristik obrazda köplenç položitel gahrymanyň hasiýetinde bolan ownuk yetmezçilikler görkezilýär we onuň üstünden gülünýär. Emma ýazyjy ony otritsatel gahrymanlar ýaly özüne garşy pözitsiýada goymaýar-da, diňe ownuk kemçiliklerini belläp geçýär. Ýazyjy gahrymanlaryň yetmez taraplarynyň üstünden gülse-de, oňa duygudaşlyk bildirýär.

Ýumoristik obrazlar adama hezil bermek bilen birlikde örän uly terbiyeçilik ähmiýetine-de eýedir. Ýumoristik obrazlaryň köpüsiniň üsti bilen döredilýän gülki durmuşda kän duş gelýän ownuk yetmezçilikleri bolan adamlary terbiyelemegiň örän täsirli serişdesidir.

SATIRIKI OBRAZ. Satirada-da adam hasiýeti gülküli formada suratlandyrylýar. Ýöne ol gülki ýumoristik gülküden tapawutlanýar. Satiragahrymanyň hasiýetiniň otritsatel taraplarynyň üstünden gülünýän gaharly, awuly gülküdir. Satiriki gülki döredýän hasiýet bilen ýazyjy ylalaşmaýar. A. Durdyýew "Bally molla" hekaýasynda Bally mollanyň gülkünç hasiýetini satiriki gülki bilen ýazgarýar. Şol gülki Bally mollanyň bet häsiýetlerine yigrenç döredýär.

Satiriki obraz dürli-dürli serişdeler arkaly döredilýär. Ironiýa we sarkazm sonuň ýaly serişdelerdir. Ironiýa Ýumoristik obrazy döretmegiň hem serişdesi bolup biler. Ironiýa diýmek ýaňsylama diýmekdir. Ýaňsylama bolsa gaharsyz, şatlykly hem bolup biler, gaharly, awuly-da bolup biler.

EPIKI WE LIRIKI OBRAZ. Epiki obraz gahrymanlaryň wakalaryň içinde edýän janly hereketiniň, gepleşiginiň, galyberse-de iç gepletmeleriniň, duygularynyň beýan edilmegi, suratlandyrylmagy arkaly aýdyňlaşýan obrazdyr. "Aýgytly ädim" romanyndaky Artygyň, Aşyryň, Halnazar bayyň... "Köpetdagiň eteginde" romanyndaky Hoşgeldiniň, Pökgeniň, Elliniň, "Doganlar" romanyndaky Saparmyradyň, Efimowyň we ş. m. obrazlary epiki obrazdyr.

Liriki obraz epiki obrazdan tapawutlanýar. Ol, esasanam, gahrymanlaryň belli-belli pursatlardaky belli sebäbe görä möwç uran joşgunly duýgusynyň beýan edilmegi bilen aýdyňlaşýar. Liriki gahrymanlar epiki gahrymanlara garanda has duyguçyl bolýar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Çeper obraz diýende nämä düşünyärsiňiz?
2. Çeper obraz adaty-illyustratiw obrazdan nähili tapawutlanýar?
3. Romantiki obraz nähili obraz bolýar?
4. Nähili obraza simwoliki obraz diýilýär?
5. Allegoriki obraz haýsy eserlerde köp duşýar?
6. Fantastiki obraza nähili obrazlar degişli?
7. Nähili obrazlara gahrymançylykly obrazlar diýilýär?
8. Tragiki obrazyň nähili hasiýetli aýratynlyklary bar?
9. Nähili obraza ýumoristik obraz diýilýär?
10. Satiriki obraz ýumoristik obrazdan nähili tapawutlanýar?
11. Epiki we liriki obrazlaryň tapamıdy nämeden ybarat?

ÇEPER ESERİŇ KOMPOZITSIÝASY WE SÝUŽETI PLANY

1. Çeper eseriň kompozitsiýasy barada düşünje.
2. Çeper eseriň sýužeti.
3. Sýužetiň elementleri.

Daýanç düşünjeler: "Kompözitsiýa" düşünjesi, çeper eseriň kompozitsiýasy, kompözitsiýanyň berkliginin eseriň çeperçiligine täsiri, kompözitsiýanyň eseriň žanry we göwrümi bilen baglanyşygy, çeper eseriň sýužeti, sýužetiň gömüşleri; kontsentrik we hronikal syužet, çeper eserde konflikt, sýužetiň elementleri.

Çeper eseriň kompozitsiýasy. Kompözitsiýa latyn sözi bolup, onuň türkmençe manysy düzmek, gurmak diýmekdir. Jay salýan ussanyň agaç, kerpiç, sement we ş. m. materiallary yerli-yerinde goyup we olary biri-birine berkidip, bitewi jay gurşy ýaly, ýazyjy hem durmuşdan alýan häsiýetlerini, wakalaryny, tebigat kartinalaryny we ş. m. materiallaryny yerli-yerinde ulanyp, olary biri-biri bilen baglanyşdyryp suratlandyrmak arkaly bitewi eser döredýär. Ýazyjy gahrymanyň hasiýetinin, ideýasynyň ýüze çykmagy üçin zerur bolan durmuş materiallarynyň iň esasyalaryny, iň hasiýetlilerini saylap alýar we olary durmuşdaky ýaly formasynda biri-biri bilen baglanyşdyrýar. Mollanepesiň "Zöhre-Tahyr" dessanynda Babahan şa bilen Bahyr weziriň gudaçylyk ähtnamasyny baglaşmagy, Bahyr aradan çykansoň Babahanyň ahdinden dänmegi, Hasan bagbanyň söygülileri şugullamagy, Tahyryň derýa taşlanmagy we ş. m. wakalar, tebigat gömüşleri suratlandyrylýar. Dessandaky onuň ýaly wakalar we gahrymanlaryň belli bir maksat bilen edýän hereketleri biri-biriniň başlanmagyna, ösmegine, soňlanmagyna sebäp bolýar. Mysal üçin, Zöhre bilen Tahyryň bag seýline barmagy, Hasanyň olary ýamajzfrılamagyna sebäp bolýar. Hasanyň şygylamagy bolsa Zöhre bilen Tahyryň söygi gatnaşyklarynyň wagtlayynça tamamlanmagyna we olaryň durmuşynda başga wakalaryň başlanmagyna sebäp bolýar. Gahrymanlaryň gatnasyklarynyň, durmuş wakalarynyň, predmetleriniň sunun ýaly bolup, biri-biri bilen baglanyşmagy netijesinde "Zöhre-Tahyr" dessanynda bitewi gurluş emele gelipdir.

Şunun ýaly çeper esýerdäki temanyň, ideýanyň, obrazynyň aýdyňlaşmagyna hyzmat edýän gahrymanlaryň gatnaşyklarynyň, durmuş wakalarynyň, predmetleriniň yerli-yerinde bolup baglanyşmagy netijesinde emele gelýän gurluşa **eseriň kompozitsiýasy** diýilýär.

Çeper esýerdäki her bir bölüm, her bir waka, her bir gahrymanyň portreti, oylanmagy, hereketi, peýzaž we şuna meňzeşler şol eserde suratlandyrylýan tutuş kartinanyň bir bölegidir. Eseriň kompozitsiýasynyň berkligi şol bölekleriň nähili derejede baglanyşýandygyna baglydyr.

Ýokarda biz "Zöhre-Tahyr" dessanynda suratlandyrylýan wakalary belläpdik. Şol wakalar dessandaky iki topara bolünip, biri-birine gapma-garşy duran gahrymanlaryň gatnaşyklarynyň, hereketleriniň, göreşleriniň baglanyşmagy hetijesinde özara sepleşen wakalardyr.

Zöhre, Tahyr, Mahym, Adyl şa, Kamaryl-Zaman ýaly položitel gahrymanlar dessanda öňe sürülyän erkin söýgi ugrundaky göreşe gowy garayyş, onat maksat bilen, Babahan, Gara Çomak ýaly otritsatel gahrymanlar bolsa bet maksat bilen gatnaşy arlar. Şeýlelikde, olaryň gatnaşyklary-da, hereketleri-de, şonuň bilen baglylykda ýüze çykýan, dowam edýän wakalar-da özara baglanyşýarlar we esýerdäki suratlandyrylýan göreşiň esasy liniýasyny, düyp ideýany öňe sürýärler. Esýerdäki bölekleriň hemmesini özüne birleşdirýän baş tema, merkezi liniýa kompözitsiýanyň özenidir. Şoňa görä-de, eserde gözgalýan düyp temanyň çuňdan suratlandyrylmagy kompözitsiýanyň esasyňyň berk bolmagyny üpjün edýär.

Kompozitsiýa žanrlaryň we olaryň gömüşleriniň hemmesinde bir meňzeş dälidir. Hekaýadaka garanda — powestdäki, powestdakä garanda — romandaky gurluş çylsyrmylydyr. Sebäbi hekaýada az sanly gahrymanlaryň, birki sany wakanyň baglanyşygy esasynda gurlan kompozitsiýa bolýar, romanda weli köp gahrymanlaryň, köp wakalaryň baglanyşmagy esasynda kompozitsiýa gurulýar.

Çeper eseriň sýužeti. Edebi esýerdäki gahrymanlaryň hasiýeti, ideýasy, jemläp aydanda, olaryň obrazy gatnaşyklarda, çaknyşyklarda, wakalarda aygynlaşýar. Her bir jemgyýetçilik aragatnaşygynyň, çaknyşygyň, wakanyň döremeginde, bir-biri bilen baglanyşmagy-da gahrymanyň hasiýetine, ideýasyna baglydyr. Jemgyýetçilik wakasy esasan häsiýetlerin, ideýalaryň çaknyşygyndan ybaratdyr. Wakalaryň döremegine sebäp bolýan häsiýetlerin, ideýalarynyň belli toparynyň özara baglanyşmagy esasynda wakalaryň hem belli topary bilelikde utgaşýar. Şonuň üçin esýerdäki gahrymanlaryň baglanyşygy gowşak bolsa, wakalaryň sepleşmegi hem gowşak bolar.

Durmuşda adam köp ugurda hereket edýär, kän zatlar bilen iş salyşýar. Ýazyjy gahrymanlarynyň onuň ýaly gatnaşyklarynyň, göreşleriniň hemme tarapyna deň derejede çemeleşmän haýsy-da bolsa bir möhüm jemgyýetçilik ideýasyna gönüden-göni degişli tarapyna aýratyn üns berilýär. Gahrymanlaryň durmuşynyň, göreşiniň möhüm jemgyýetçilik ideýasy bilen gönüden-göni baglanyşykly bolan tarapy olary biri-biri bilen berk birleşdirýär. Ýazyjy şonuň ýaly bolup baglanyşýan gahrymanlaryň häsiýetiniň, ideýasynyň ýüze çykmagyna sebäp bolýan çaknyşyklaryň, wakalaryň belli bir tarapyny saylap alýar we olary bir ýa-da iki sany (uly eserlerde ondan-da köpräk bolup biler) garşylyk liniýasynyň ösüşine laýyklykda sistemelaşdyrýar.

Esýerdäki gahrymanlaryň hasiýeti, ideýasy, onuň ösüşi bilen ilteşikli bolan gatnaşyklaryň, çaknyşyklaryň, wakalaryň belli bir garşylyk liniýasy boýunça emele gelýän sistemasyna syužet diýilýär.

Sýužeti emele getirýän çaknyşyklaryň, wakalaryň düzümi hemme eserde bir hili bolmaýar. Mysal üçin, B. Kerbabayewiň "Aýgytly ädim", A. Gowşudowyň "Köpetdagiň etegide", T. Jumageldiyewiň "Bagrymyzyň badaşany" romanlarynda belli bir döwürdäki belli bir meselede ýüze çykýan garşylyk bilen baglanyşykly wakalaryň, çaknyşyklaryň bir bitewi toplumu esasynda syužet gurulýar. Onuň ýaly syužete bir bitewi garşylykly ýa-da **kontsentrik syužet** diýilýär. "Görogly" eposynda, B. Kerbabayewiň "Gaygysyz Atabay", A. Durdyyewiň "Bagtly ýigit", B. Seytäkowyň "Şahyr", N. Jumayewiň "Aydogdy

Tahyrow" ýaly eserlerinde bolsa gahrymanyň durmuşynda belli bir wagtda, belli bir meselede däl-de, dürli-dürli wagtlarda, dürli-dürli meselelerde ýüze çykan garşylyklar bilen baglanyşykly wakalar, çaknyşyklar suratlandyrylýar. Bu hili eserlýerdäki sýužeti emele getirýän wakalar, çaknyşyklar kontsentrik syužetli eserlýerdäki ýaly hemme halatda gönüden-göni özara baglanyşyp durmaýarlar. Olaryň haýsydyr bir meselede ýüze çykýan garşylyk bilen baglanyşyjly bolanlarynyň özbaşyna bir syužet bolýan halatlary az bolmaýar Mysal üçin, "Bagtly ýigit" powestidäki Annagulynyň ilki başda öýlenmek meselesinde ýüze çykýan garşylyk bilen baglanyşykly wakalar bir sýužeti emele getirse, goşun gullugynda terbiýelenmek meselesi bilen baglanyşykly wakalar başga bir sýužeti emele getirýär. Bu hili eserlýerdäki aýry-aýry sýužeti emele getirýän wakalaryň, çaknyşyklaryň hemmesi özüne gatnaşýan şol bir gahryman arkaly baglanyşýarlar. Wakalaryň, çaknyşyklaryň munuň ýaly baglanyşyk esasynda emele gelýän düzümine **hronikal syužet** diýilýär.

Syužet esýerdäki suratlandyrylýan konfliktin ösmegi bilen ösyär, çölülmegi bilen çözülýär. Konflikt bolsa belli bir taryhy döwürdäki gahrymanlaryň boluşlary, maksatlary, hereketleri, ýagdaýlary taýyndan biri-birihe gapma-garşy bolmaklary netijesinde döreyän, ýitileşýän durmuş garşylygydyr.

Konflikt aýry-aýry adamlaryň arasynda-da, adamlaryň aýry-aýry toparlarynyň arasynda-da bolup biler. Edebi esýerdäki gahrymanlaryň arasynda şahsy mesele bilen baglanyşykly döreyän konflikte **intriga** diýilýär. A. Durdyýewiň "Bagtly ýigit" powestindäki Annaguly bilen Hojagulynyň arasynda Altyn sebäpli döreyän garşylyk, A. Gowşudowyň "Mähri-Wepa" romanyndaky Hoşly molla bilen Wepanyň, Wepa bilen kakasy Aman Poşşynyň arasynda Mähri zerarly döreyän garşylyk intrigadyr. Ol garşylyklar adamlaryň aýry-aýry toparlarynyň arasynda däl-de, aýry-aýry adamlaryň bähbitleriniň çaknyşmagy netijesinde peýda bolýan konfliktlerdir. Çeper eserde adamlaryň belli-belli köpçilikleyin toparlarynyň arasynda döreyän, ösyän konflikte **kolliziýa** diýilýär.

Konflikt intriga, kolliziýa diýip bölmeklik otnositel, takmyny manydadyr. Sebäbi olar biri-biri bilen baglanyşykly bolýarlar. Ýazyjy intriga sypatly konflikt suratlandyrmak bilen kolliziýa hasiýetli konflikt-de şöhlendirdi. Ýokarda biz "Bagtly ýigit" powestindäki Annaguly bilen Hojagulynyň arasyndaky garşylygy intriga hökmünde mysal getirdik. Ol garşylyk intriga sypatynda bolmak bilen birlikde, azat söýgi ugrundaky kolliziýa hasiýetli garşylygyň manysyny-da aýdyňlaşdyrýar.

Sýužetiň elementleri. Biz ýokarda sýužetiň esasy hasiýetli taraplaryny görüp geçdik. indi biz bitewi sýužetiň nähili elementlerden ybarat bolýandygyny görelin.

Çeper eserlýerdäki bitewi syužet belli bir taryhy wagtda içinde peýda bolan, dowam eden, soňlanan garşylyk esasynda gurulýar. Ýazyjynyň sýužeti şunun ýaly konkret wagtda içinde döreyän, ösyän, belli bir netij e bilen tamamlanýan durmuş garşylygynyň esasynda gurmagy Ýöne ýerden däl. Eserde görkezilýän garşylyk belli bir netij e bilen gutarmadyk wagtynda, birinjiden, okyjylarda kanagatlanmazlyk duygy döreyär, ikinjiden, esýerdäki esasy gahrymanlaryň obrazlary, eseriň esasy ideýasy, şonuň bilen birlikde eseriň tutuş özi-de

gutarnykly bolmaýar. Şonuň üçin hem çeper eserlerin hemmesinde diýen ýaly gutarnykly syujet beýan edilýär. Sýujetini bitewi hem-de gutarnykly bolmagy üçin onuň düyp-teykarynda ýatýan garşylygyň esasy pursatlarynyň, ýagny başlanyşynyň, ösüş protsesiniň, soňlanyşynyň çeper eserde suratlandyrylmagy hökmandyr.

Eserde suratlandyrylýan garşylygyň başlanýan ýerine **baglanyşyk** diýilýär. Mysal üçin, ñ. Şaryhanowyň "Şükür bagşy" powestindäki baglanyşyk Şükür bagşynyň doganyny Eyran şasynyň nökerleriniň tutup akiden pursatydyr. Powestde sutarlandyrylýan konkret garşylyk şol pursatdan başlanýar.

Sondan soň yesiri boşatmak üçin oba adamlarynyň Şükür bagşynyňka üýşmegi, Şükür bagşynyň Eyraňa yollanmagy, hanyň köşgüne barmagy, Şükür bagşynyň önünde hanyň sert goymagy, ol serti berjay etmek üçin Şükür bagşynyň köşk bagşysy Gulam bilen ýaryşyp saz çalmaga başlaýşy - bularyň hemmesi garşylygyň ösüş protsesidir. Garşylygyň bu elementine Edebiýat ylmynda **ösüş** diýilýär.

Hanyň we Gulam bagşynyň türkmenleri kemsidiji sözlerine Şükür bagşynyň pert-pert jogap berýan, ^ulam bagşy bilen aldym-berdimli ýaryşýan wagty, esýerdäki garşylygyň ösüp, ýokary pursata yetyän pursatydyr. Garşylygyň şunun ýaly ýokary derejä yetyän pursatyna **kulminatsiýa** diýilýär.

Şükür bagşynyň Gulam bagşyny ýaryşda yenmegi bilen eserde çözüliş başlanýar. Şükür bagşynyň serti berjay etmek netijesinde doganyny halas etmegi bilen powestiniň sýujetini düzýän garşylyk çözülýär. Eserde biri-birine gapma-garşy durýan gahrymanlaryň şunun ýaly haýsy-da bolsa biriniň yenmegi, beýlekisiniň yenilmegi bilen garşylygyň soňlanýan pursatyna **çözüliş** diýilýär.

Çeper eseriň bitewi sýujetini düzýän in esasy elementler şu görüp geçenlerimizdir. Bu elementler eserde dürli tertipde yerleşip biler. Ýokarda mysal alan "Şükür bagşy" powestinde ol elementler garşylygyň ösüşine laýyklykda yzygider (baglanyş-ösüş-kulminatsiýa-çözüliş) yerleşdirilen bolsa, R. Seyidowyň "Lebap gyzy" poemasynda ilki bilen garşylygyň ýokary derejä yeten pursatyndan bir kartinajyk suratlandyrylýar-da, sondan soň baglanyşdan başlanýar. Poemada sýujetiniň elementleri kulminatsiýa-baglanyş-ösüş-kulminatsiýa-çözüliş tertibinde yerleşdirilýär. Şahyr sýujeti şeýle gunnak bilen poemany gyzykly etmegi göz önünde tutupdyr. Okyjy poemanyň başynda kimdir biriniň dardan asyljak bolup durandygyny, şol wagt tüpeňiň, at aýagynyň sesiniň eşidilendigini, daryň yykylandygyny, onuň ýanynyň boş galandygyny belleyär. Emma dardan asyljak bolýan kim, atly kim, tüpeň atýan kim? - okyjy entek ony bilmeyär. Ony bilmek üçin okyjyda gyzyklanma döreyär, ol şol gyzyklanma bilen-de poemany okaýar.

Sýujeti şunun ýaly ýa-da başga hili görnüşde gurmaklyk eseri belli dereje gyzykly edip biler. Emma sýujet aslyy etinde gyzykly bolmasa, ony çeperçilik tärleri arkaly belli derejede gyzykly edeninde-de, ol çuň emotsional hasiýete eýe bolan gyzykly sýujet bolup bilmez. Şonuň üçin hem bu meselede in esasy zat sýujetiniň aslyy etinde gyzykly bolmagy dyr. Eseriň syuj etini düzýän garşylyk sebäpsiz döremeyär. Ýazyjy ony düşündirmek üçin gahrymanlaryň garşylyk başlanmazynyň öňsyrasyndaky ýagdaýyny beýan edýär. Sýujetiniň bu bölegine

ekspozitsiýa diýilýär. Çary Aşyrowyň "Ganly saka" poemasynyň başynda Çaryaryň nähili ýagdaýda ýaşap gelyändigigi, arçynyň ony mirap bolmaga razy edişi barada berilyän maglumat poemasyndaky ekspözisiýadyr.

Kabir eserlerde ýazyjy has öňräk bolup geçen wakalar barada gysga gürrüň bermek bilen eseriňde konkret surstlandyryan garşylygynyň döreyiş sebäpleriniň esaslandyryar. Oňa **prolog** diýilýär. "Ganly saka" poemasynyň başynda öň bolup geçen gan döküşikli wakalar barada, Gökýaýla obasynda suw meselesi bilen baglanyşykly ganly çaknyşyklaryň bolup gelyändigigi hakynda gürrüň beryän setirler prologa (eseriň giriş bölümüne) degişlidir.

"Ganly saka" poemasynyň ahyrynda gahrymanlaryň sýužeti düzýän garşylyklar çözülenenden soňky döwürdäki ýagdaýy, durmuşy barada gürrüň berilýär. Oňa **epilog** diýilýär. Sular ýaly prologyň we epilogyň hemme eserlerde bolmagy hökman däl. Mysal üçin, N. Saryhanowyň hekaýalarynyň köpüsünde prolog we epilog ýokdur.

Birnäçe eserlerde ýazyjy suratlandyryan wakalaryň, gahrymanlaryň bolan özüniň garaysyny ýa-da gahrymanyň durmuşynda bir wagtylar bolup geçen wakany beýan edýär. Muňa **yzaçekilme** diýilýär.

Ýazyjy obraz döredende gahrymanyň diňe içki hasiýetini däl-de, onuň daşky görnüşini-de suratlandyryar. Gahrymanyň şonuň ýaly çeper eserde suratlandyryan daşky görnüşine **portret** diýilýär. Portret gahrymany konkret duýarlykly formada göz önüne getirmäge hyzmat edýän esasy serişdeleriň biridir. Portret gahrymanyň iş salyşýan zatlary, wakalary bilen baglylykda döreyän duygualary bilen birlikde berlen, hasiýetini açylmagyna kömek edýär, jany we täsirli bolýar, ol uzak wagtlap okyjynyň göz önünden gitmeyär.

Hasiýetini, guygynyň ýüze çykmagy üçin edýän serişdeleriň ýne biri tebigat görnüşidir. Eserde suratlandyrylan tebigat görnüşine **peýzaž** diýilýär. Peýzaž sýužeti düzýän wakalaryň nähili ýerde bolup geýändigini, gahrymanyň tebigata bolan garaysyny, onuň gözelligi nähili derejede syzýandygyny anyklamakda uly rol oýnaýar. Diňe bu däl. Kabir halatlarda tebigat gahrymanlaryň içki duýgusy bilen kybapdaş edilip suratlandyrylanda, peýzaž gahrymanyň içki duýgusyny obrazly formada nlatmagyň serişdesi bolup hyzmat edýär.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Çeper eseriň gurluşy diýende nämä düşünyärsiňiz?
2. Çeper eseriň gurluşynyň şada ýa-da çylşyrymly bolmagy nämä bagly bolýar?
3. Çeper eseriň sýužeti diýende nämä düşünyärsiňiz?
4. Syužet nähili elementlerden durýar?
5. Ekspözitsiýa we baglanyş diýip nämä aýdylýar?
6. Epilogyň syužete girmeýän element hasaplanmagy nämeden?

EDEBI ERERIN DILI

PLANY

1. Dil çeper edebiýatyň esasy serişdesidir.
2. Çeper dil we onuň özboluşly häsiýetleri.
3. Awtoryň we gahrymanyň dili.

Daýanç düşünjeler: Dil çeper edebiýatyň esasy serişdesi hökmünde, çeper diliň aýratynlyklary; obrazlylygy, emotsionallygy, awtoryň we gahrymanyň dili, çeper diliň ylmy dilden tapawudy.

Dil çeper edebiýatyň esasy serişdesidir. Dil durmuşyň ähli taraplary bilen iş salyşýan adamlaryň dürli pikirlerini, düşünjelerini, garayyşlaryny ýüze çykarmaklarynda, olaryň biri-biri bilen düşünişmeklerinde we gatnaşyk etmeklerinde in esasy serişde bolup hyzmat edýär.

Adamzat gatnaşyklarynyň ähli taraplaryny özünde şöhlelendirýän dil çeper edebiýatyň esasy guralydyr. Sungatyň aýry-aýry gömüşleri bolan žiwopisde renk, sazda ses, tansda hereket arkaly durmuşyň belli-belli taraplary şöhlelendirilýän bolsa, edebi eserlerde suratlabdyrylýan durmuşyň hemme taraplary söz arkaly okyjynyň göz önüne getirilýär. Çeper edebiýatda durmuş hemmetaraplaýyn suratlandyrylýar. Durmuşy şonuň ýaly sutarlandyrmak üçin bolsa hakykatyň hemme tarapyny: predmetiň, hadysanyň mazmynyny, sesi, owazy, hereketi, görnüşi, reňki we şuna meňzeşleri şöhlelendirip bilyän serişdäniň gerekdiği düşnükli. Dil hut şeýle serişdedir. Şeýle bolansoň, forma hökmünde bolan dil hasiýeti, gerimi taýyndan edebiýatyň öz içine alýan mazmunyna doly laýyk gelyär. Şoňa görä-de M. Gorkiniň belleyşi ýaly, "dil edebiýatyň birinji elementidir" we "esasy guralydyr".

Çeper edebiýatda diňe durmuşyň dürli taraplary däl, ony suratlandyrmagyň obraz, kompözişiýa, syujet, žanr ýaly elementleri-de dil arkaly özlerini görkezýärler. Muny biz çeper esere syn edenimizde görüp bilyäris.

Görüp geçişimiz ýaly, çeper edebiýatda durmuş hem, edebi eserlerin spetsifiki elementleri hem söz arkaly okyjynyň göz önüne getirilýär. Şonuň üçin Edebiýata söz sungaty diýilýär. Bu ýagdaý ýazyjynyň öz esasy ýaragy bolan dile aýratyn üns bermelidigini görkezýär. Ýazyjy öz halkynyň dil baýlygyny näçe çün özleşdirse, ol durmuşy doly we aýdyň suratlandyrmaga-da şol derejede giň mümkinçilik tapar. Suratçy hudožnik, mysal üçin, peýzaž çekmekçi bolsa, oňa bir näçe dürli renk gerek. Sebäbi suratkeşiň sekillendirmekçi bolýan tebigat görnüşinde köp dürli renk bolýar. Eger hudožnifde tebigat durmuşyndaky renklerin hemmesine laýyk gelyän renk bolmasa, onda ol şol görnüşi ähli öwüşbinlikleri bilen doly we aýdyň sekillendirip bilmez. Ýazyjynyň döredijilik işi-de şeýledir. Dilde hakykatyň ähli ömişbinliklerini aňladýan serişde bar. Eger ýazyjy diliň şonuň ýaly baýlygyny yeterlik özleşdirmese, onda ol hem edil ýaňky reňki yetmeýän hudožnik ýaly durmuşy ähli öwüşginlikleri bilen doly we aýdyň suratlandyryp bilmez.

Her bir ýazajynyň dil baýlygy-da öz halkynyň durmuşyna, ruhy dünýäsine çuňdan belet bolmagyna baglydyr. Sebäbi dildäki ähli sözler we serişdeler

halkyň durmuşyndakýaýry-aýry predmetleri, hadysalary, duygy-düşünjeleri, pikirleri aňladýan formadyr. Dildaki sözlerin aňladýan manylaryny anyk özeşdirmezden, olary doly we yerlikli ulanmak mümkin däldir. Dildäki sözlerin manysyna düşünmekde halkyň durmuşy bilen birlikde, onuň taryhyny, etnografiýasyny, geçmiş edebiýatyny, halk döredij iligini, sözlerin etimologiýasyny bilmek hem iňňän zerurdyr. Bularyň hemmesi ýazyjynyň dildaki sözleri doly ulanmagyna giň mümkinçilik beryär.

Çeper dil we onuň özboluşly häsiýetleri. Her bir diliň düyp esasy halkyň gepleşik dilidir. Halkyň gepleşik dili onuň ýaşayan çäginin aýry-aýry yerlerinde belli derejede biri-birinden tapamıtlanýar. Muny türkmen halkynyň gepleşik diliňde-de görmek bolýar. Teke, yomut, ärsary, çowdur, saryk we beýleki şiwelerde gepleşik diliňin şonuň ýaly aýratynlyklary bar. Muny türkmen diliňin dialektologiýasy hem görkezýär.

Halkyň yerli gepleşikleri bilen birlikde, medeniýetin, edebiýatyň, sungatyň, metbugatyň ösmegi netij esinde edebi dil hem döreyär. Edebi dil halkyň hemmesine düşnükli bolan ortalýk dildir. Beýik türkmen sahyry Magtymguly öz eserlerini şeýle ortalýk dilde ýazmak bilen türkmen edebi diliňin düybüni tutmakda örän uly taryhy ähmiyetli iş edipdir. Magtymguly tarapyndan esaslabdyrylan türkmen edebi dili soňky döwürde has-da kämilleşdirildi, onuň takyk normalary bellendi. Häzirki döwürde türkmen milli medeniýetinin ähli ugurlary: Edebiýat, sungat, ylym, metbugat türkmen edebi diliňde ösdürilýär.

Ylym, Edebiýat edebi dilde bolsalar-da, olaryň dili beýan edýän mazmunyna laýyklykda käte biri-birinden tapawutly bolup biler. N. W. Gogol çeper dil bilen ylmy diliň tapawudyny örän yerlikli belläpdir. "Ýazuw we dil üsti bilen aydylýan döredijiligiň iki dili, iki söz geymi, biri-birinden belli-kulli tapawutlanýan iki hili aňlatmasy bar: biri has belent, tutuşlygyna sazlaşýan, diňe bir her hili pikiri janly suratda göz önüne getirmek bilen çäklenmän, seslerin sazlaşygy bilen-de aňlatmanyň güýjüni artdyryýan we şonuň bilen birlikde ähli beýan edilýän durmuşy janly görkezyän hilde bolan... şahyrana dildir..., beýlekisi bolsa Ýönekey, janly obrazlary, suratly aňlatmalary, seslýerdäki sazlaşygyň dürslüginde agtarmaýan, ruhun parahat ýagdaýyndaky pikiriniň tebigy gidişini aňladýan, her kimin ulanmagyna laýyk bolan hilli - prozaik dildir".

Çeper diliň iň esasy aýratynlygy onuň obrazlylygydyr - kartinalylygydyr. Ylmy işlerde, makaklarda köplenç predmetleriň, hadysalaryň häsiýetlerini, ösüşiniň, özgerişiniň kanunalaýyklyklaryny umumylaşdyryp - abstragirläp beýan etmäge laýyk gelýän sözler we diliň beýleki serişdeleri ulanylýar. Abstragirläp beýan etmek üçin diliň obrazly - kartinaly aňlatmalaryny we beýleki çepercilik serişdelerini ulanmak onçakly zerur bolmaýar.

Çeper eebiýata bolsa durmuşy abstragirläp beýan etmek onçakly mahsus däldir. "Hakyky söz sungaty hemme halatlarda örän Ýönekey, kartinaly, fiziki taydan duylup durlan zat ýaly bolýar. Söz bilen suratlandyrylýan zatlary okyjy görer ýaly, onuň duygy organlary syzar ýaly edip ýazmak gerek" (M. Gorkiy). Şonuň üçin hem ýazyjy dildaki obrazly aňlatmalary we beýleki çepercilik ýaraglary giň möçberde ulanmak bilen durmuşy janly, konkret obrazly bolşunda şekillendirip görkezýär.

Çeper diliň ikinji aýratynlygy onuň emotsional häsiýetlilikidir. Onuň bu hili häsiýeti-de mazmuna baglydyr. Çeper eserlerde mazmun emotsional, täsirli, duyguly hasiýete eýe bolansoň, dil hem şeýle röwüşde berilyär. Çeper eseriň haýsy yerinde mazmun täsirsiz bolsa, hut şol ýerde dil hem, hatda ol çeperçilik elementleri bilen bezeleb bolsa-da, çuň emotsional hasiýete eýe bolup bilmez.

Eger mazmunyň emotsional täsiri güýçli bolsa, onda ony beýan edýän dil çeperçilik serişdelerine onçakly bezelmedik bolsa-da emotsional täsirli bolar.

ilim üçin şirin jandan geçer men. Duldul
münüp, ganat baglap uçar men, Namart
dälem, hakdan kasam içer men, Ýanyp
duran nar men, sönmenem, begler!

ine şu bentde diliň çeperçilik serişdeleri onçakly köp däl. Emma mazmunyň emotsional häsiýeti örän güýçli bolansoň, dili-de şeýle hasiýete eýe bolýar.

Beyle diyildigi diliň täsirli bolmagynda çeperçilik serişdeleri hiç hili rol oynamayar diyildigi däl. Çeperçilik elementleri diliň obrazly bolmagyna giň mümkinçilik berşi ýaly, täsirli bolmagynda-da uly rol oýnaýar. Eger eserde mazmun hem güýçli emotsional hasiýete eýe bolsa, dil hem çeperçilik serişdeleri bilen yerlikli bezelen bolsa, onda ol eseriň täsirliligi has-da güýçli bolar.

Çeper eseriň dili şunun ýaly emotsional täsirliligi bilen hem ylmyň diliňden tapawutlanyp biler. Dogry, ylmyň diliňde-de emotsional häsiýet bolýar, emma çeper edebiýatdaky oňa garanda has güýçlüdir.

Çeper diliň obrazlylygy bilen täsirliligi özara berk baglanyşyklydyr, olar biri-birini güýçlendirýär. Eger çeper eseriň dili obrazly bolsa-da, täsirsiz, batnyksyz, sowuk çykça, ol eseriň dili sözün doly manysyndaky çeper dil däl. Adamyň hemmetaraplaýyn gözeli bolmagy üçin içki häsiýetiniň-de, daşky görnüşiniň-de ýakymly, ýaraşykly, owadan bolmagy zerurdyr. Edil şonuň ýaly, çeper diliň hem gözeli bolmagy üçin emotsional täsirlilik-de, obrazlylyk-da möhümdir.

Awtoryň we gahrymanyň dili. Çeper eserlerde durmuşyň ähli taraplary: gahrymanlaryň guygusy, ideýasy, portreti, hereketi, göreşi, häsiýeti, durmuş kartinasy, peýzaž we ş. m. awtoryň hem-de gahrymanyň dili arkaly aýdyňlaşýar. Epiki, liriki hem-de liro-epiki žanrlarda durmuş awtoryň, galyberse-de gahrymanlaryň dili arkaly şöhlelense, drama eserlerinde esasan gahrymanlaryň dili arkaly şöhlelenýär. Dogry, drama eserlerinde-de awtoryň özüne söz alýan wagtlary bolýar. Emma awtor derrew sahnadan gidyär. Pesalarda awtor beýleki žanrlardaky ýaly boydan-başa gahrymanlaryň arasynda bolup, olaryň ýagdaýy, hereketi, görnüşi barada kä ýerde okyja, artiste az-kem düşündiriş beräýmese, tomaşaçylara hiç zat diymeyär. Çeper eserlerde şu hili orun tutýan awtoryň hem-de gahrymanlaryň dili özboluşly häsiýete eýe bolmalydyr.

Awtoryň dili. Awtoryň dili gahrymanyň diliňden tapawutlandyrylan zatlaryň biri, özaly bilen, onuň diliňin hemme halatlarda edebi dil bolmagydyr. Dogry, gahrymanlar hem edebi dilde gepleýär, emma olaryň edebi dile girmeýän halkyň ýönekeý gepleşik diliňdäki sözleri, dialektizmleri-de ulanmaklary

mümkindir, ony ulanýarlar herm. Awtor örän zerur bolamasa, edebi dile girmeyän onuň ýaly sözleri ulanmaýar. Şonuň üçin hem edebi diliň serişdelerini başarnykly ulamýan awtorlaryň dili edebi diliň nusgasy bolup durýar.

Awtoryň diliňin ikinji bir aýratynlygy, onda gahrymanlaryň diline garanda, durmuşy öz obrazly hem-de emotsional bolşunda suratlandyrmaga hyzmat edýän diliň çeperçilik serişdeleriniň köp ulanylmagydyr. Munuň sebäbi-de, birinjiden, çeper eserlerde durmuşy obrazly suratlandyryýan esasy diliň awtoryň dili bolup durýandygydyr. Ikinjiden, eseriň awtory çeper sözün yssady bolmak bilen başgalardan tapamıtlanýar. Şu ýagdaý hem onuň diliňin gahrymanlaryňkydan tapawytlanmagyna sebäp bolýar.

Awtoryň dili diňe çeperçilik taydan däl, stil taydan hem gahrymanlaryň diliňden tapawutlanýar. Awtoryň dili - sözlem gurşy gahrymanlaryňka garanda has kämilleşen görnüşde bolýar. Gahrymanlaryň käbiri agzalary doly baglanyşmaýan sözlemler ulanyp biler, ol eseriň diliňin kemçiligi hasaplanmaýar. Sebäbi realistik eserlerde gahrymanyň diliňin hakykatdaky özboluşly stili görkezilmeli. Emma awtoryň özi onuň ýaly sözlemleri ulanmaýar. Eger ulansa, onda ol eseriň diliňin düypili kemçiligi bolar.

Awtoryň diliňin ýne bir özboluşly tarapy dramadan beýleki žanrlarda ýazylan eserlýerdäki wakalary, häsiýetleri, durmuş hem tebigat kartinalaryny we ş. m. esýerdäki ähli zatlary biri-birine baglanyşdyryp, bitewi formada şekillendirmekde, olara baha bermekde esasy rol oynaýanlygydyr. Mysal üçin, H. Ysmaýylowyň "Bäsdeşler" powestini alyp görelin. Powestde awtoryň dili syužete giryän wakalary, häsiýetleri, olaryň baglanyşygyny suratlandyrmakda aygytly element bolup hyzmat edýär. Powestiň esasy gahrymanlary bolan Garýagdynyň-da, Muhadyň-de, Dursunyň-da dili bu hili funksiýany ýerine ýetirmeyär. Awtor diňe zerur bolan halatlarda ol gahrymanlaryň gepleşigini beryär, ýagny olaryň gepleşiginden "tsitata" alýar. Gahrymanlaryň tsitata görnüşinde alynýan dili bolsa esýerdäki wakalaryň hemmesini bitewileşdirip, doly şöhlendirip bimeýär-de, onuň belli bir bölegini beýan edýär.

Gahrymanlaryň dili. Adamyň hasiýeti, düşünjesi onuň edýän işinin - hereketiniň hem-de diliňin üsti bilen ýüze çykarylýar. Şeýle bolsa onda edebi eserlýerdäki gahrymanlaryň dili-de olaryň häsiýetlerini, düşüňjelerini ýüze çykaryýan esasy serişdeleriň biridir.

Durmuşdaky her bir adamyň hasiýetinde köp taraply düşüňj esinde we duýgusynda individual aýratynlyk bolýar. Ol aýratynlyk adamyň hereketinde we diliňde şöhlenyär. Başgaça aýdylanda, ol aýratynlyklar her bir adamyň hereketine we gepleşigine öz tagmasyny basýar. Şeýle tagmasy bolmadyk individual dil ýokdur. Gahrymanlary, olaryň diliňi durmuşdaky konkret janly bolşunda alypsuratlandyryýan çeper edebiýatda-da bu şeýledir. Ussat ýazyjylar öz eserlerinde gahrymanlaryň gepleşiklerini bermek bilen diňe bir syužeti aýdyňlaşdyrmagy göz önünde tutman, gahrymanlaryň diliňin özboluşly taraplaryny görkezmegi-de nazarda tutýarlar.

Gahrymanlaryň diliňdäki aýratynlyk olaryň hasiýetine, duýgusyna, düşüňjesine, temperamentine, ýaşyna, kärine, sotsial ýagdaýyna we başga şunun ýaly zatlara laýyklykda ýüze çykýar. Şoňa görä-de ganrymanyň gepleyiş

aýratynlygy ýazyjy tarapyndan görkezilende-de, ylmy taydan derňelende-de, onuň diliňdäki özboluşlylygy emele getirýän esaslaryň nazara alynmagy zerurdyr. Şol esasan üznelikde gahrymanyň diliňdäki aýratynlygy düýpli aýdyňlasdyryp bolmaz.

"Köpetdagyň eteginde" romanynyň gahrymany Wüşiniň diliňi alyp görelin. Wüş ak yürekli dogryçyl adam. Şonuň üçin ol hemmeler bilen gönümel gepleşýär. Bu bir. Injiden, ol öz kellesine bir piker gelse-de, birden bir gep eşitse-de, kän payhaslanmazdan, ony dogry hasap edýär, başgaly hem edil özi ýaly şoňa ynandyryjak bolýar. Hut şonuň üçin hem ol "duz kessin", "tüys", "hut", "barypýatan" we ş. m. sözleri köp ulanýar we batly intonatsiýa bilen gepleýär. Ýa-da "Aýgytly ädim" romanynyň bir gahrymanyň sözünden bölekler okap görelin:

"- Adamlar, hany goluňyzy göteriň, men bir pata gereyin. Ol pata menin patam bolman, atam-babamyň patasy bolsun. Şu yyl sizin mirabyňyz aýagy düşümlü, döwlet başy... Halnazar bay bolsun, işi şowly, murty towly bolsun. Bisimille allahy-ekber!"

"- Adamlar, pygamberimiz howply wagtlarda-da akylyny aldyrmandyr, parasat bilen işläpdir. Pygamberimizden ybrat alyň..."

Biz bu sözleri diyyän gahryman bilen tanyş bolmasak-da, aydýan sözleri arkaly onuň dindar adamdygyny bilýäris. Sebäbi ol dini düşüňjeleri aňladýan sözleri häli-şindi ulanýar.

Çeper eserlerdäki personažlaryň ine şunň ýaly dili, olaryň obrazynyň konkret duýarlykly, özboluşly formada aýdyňlaşmagynda möhüm rol oýnaýar. Gahrymanlaryň dil aýratynlygyny bermek üçin olaryň hasiýetine, içki dünýäsine ýazyjynyň düýpli belet bolmagy gerek. Ýazayjy gowy tanamaýan gahrymanynyň dil aýratynlygyny-da onat görkezip bilmez.

Gahrymanynyň özboluşly diliňi bermekde, diňe onuň hasiýetine belet bolmak däl, halk diliňin dürli öwüşginli ummasyz dil baýlygyny özleşdirmek hem zerurdyr. Yogsam ýazyjy gahrymanyň hasiýetini berse-de, oňa laýyk gelýän dil serişdelerini giňden ulanyp bilmez. Şeýle bolanda gahrymanyň diliňin özboluşlylygy-da gowy aýdyňlaşmaz. Dil aýratynlygy ýok wagtynda bolsa, gahrymanyň obrazynyň özboluşlylygy-da gowy şöhlelenmez. Şoňa görä-de gahrymanlaryň hasiýetine laýyk gelýän özboluşly diliňi görkezmek çeper döredijiligiň - ýazyjylyk işinin iň möhüm meselesi bolup durýar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Diliň çeper edebiýatyň esasy serişdesi hasaplanmagy nämeden?
2. Halkyň adaty gepleşik dili edebi dilden nähili tapawutlanýar?
3. Çeper dil nähili özboluşly hasiýetlere eýe?
4. Diliň obrazlylygy, kartinalylygy diýende nämä düşünyärsiňiz?
5. Diliň emotsianallygy, täsiriligi nämelere bagly bolýar?
6. Çeper dil ylmy dilden nähili tapawutlanýar?

ÇEPER DİLİÑ LEKSIKI SERİŞDELERİ

PLANY

1. Çeper edebiyatda halkyň ýönekeý gepleşik diliñdäki serişdeleriň ulanylyşy.
2. Çeper edebiyatda dialektizmiň ulanylyşy.
3. Çeper edebiyatda arhaizmler we neologizmler.
4. Warwarizm leksiki serişde hökmünde.
5. Omonimler we sinonimler.

Daýanç düşüňjeler: Diliň obrazlylgyny artdyrmakda çeperçilik serişdeleriniň hyzmaty, dialektizmler, arhaizmler we neologizmler, warwarizmler, omonimler we sinonimler olaryň hyzmaty.

Ýazyjy durmuşy öz anyk obrazly bolşunda suratlandyryp görkezmek üçin halkyň dil baýlygyndan, onuň köp dürli elementlerinden peýdalanýar. Şonuň ýaly serişdeleriň iň esasyalaryndan biri-de diliň leksikasydyr. Ýazyjy edebi dile giryän leksiki serişdelerden doly peýdalanýar, emma diňe onuň bilen çäklenmeyär. Ýazyjy hakykatyň dürli taraplaryny öz bolşunda doly görkezmek üçin halkyň ýönekeý gepleşik diliñdäki, ytrli gepleşiklerdäki (dialektlýerdäki), adamlaryň aýry-aýry toparlarynyň diliñdäki baylyklara, arhaizmlere we neologizmlere, manydaş we köp manyly sözlere yüzlenýär.

Çeper Edebiyatda halkyň ýönekeý gepleşik diliñdäki serişdeleriň ulanylyşy. Edebi dil, onuň aýry-aýry gömüşleri bolan çeper dil we ylmy dil halkyň ýönekeý gepleşik diliñe esaslanýar. Ýöne edebi dil halkyň ýönekeý gepleşik diliñdäki aýratynlyklaryň hemmesini öz içine almaýar. Halkyň ýönekeý gepleşik diliñde edebi dilde ulanylmaýan ýa-da onuň kadalarynda aydylmaýan ençeme sözlere duş gelmek bolýar.

"Bu dirzin näme, sen dirzin hem bejeryärmiň - diýip sorady" (A. Durdyyew, "Bally molla").

"...Baba sallatlarda sandyk bagşy aydym aydýar..." (A. Gowşudow, "Iň soňky arçyn").

Şu mysallardaky *"dirzin"* sözi edebi dilde welosiped, *"sandyk bagşy"* sözi patefon bolmaly. Emma kabir täze zatlar, düşüňjeler durmuşa berk ornaşýança, halk oňa edebi dildäki adyndan başga ikinji bir at hem goýýar. "Dirzin", "sandyk bagşy" sözleri şeýle atlardyr.

Halkyň ýönekeý gepleşik diliñin ýne bir tapawutlanýan tarapy onda beýleki halklaryň diliñden geçen birnäçe sözlerin üýtgedilip aydylýandygydyr.

"...Girman purontynda, meselem, bizin atly polkumyzyň baryny sen unutmagyn!"

"- Bolköynek agal Bizin halkymyz sindi garamaýakdyr" (B. Kerbabayew, "Aýgytly ädim").

Edebi esýerdäki gahrymanlaryň gepleşiginden alnan şu mysalda,

görşümüz

ýaly, "german" sözi "girman", "front" sözi "puront", "polkownik" -

"bolköynek" diýlip aýdylýar. Halk beyle sözleri öz diliňin spetsifiki hasiýetine laýyklykda üytgedip aýdýar.

Çeper eserlýerdäki gahrymanlaryň diliňde halkyň ýönekeý gepleşigine mahsus häsiýetlerin tapylmagy, onuň sözlerinin janly, özboluşly, ynandyryjy çykmagyna esli ýardam edýär.

Çeper edebiýatda dialektizmiň ulanylyşy. Her bir halkyň, aýratyn-da giň territoriýada ýaşayan halklaryň yurdunyň aýry-aýry yerlerindäki gepleşiklerinde - dialektlerinde fonetiki, morfologiki, leksiki we ş. m. taydan aýratynlyklar bolýar. Teke dialektinde *çüýşe, güjük, kömelek, tahýa* diyilse, ol sözler ärsary dialektinde *süýşe, küjük, gömelek, tayha* diýlip, gökleň dialektinde *süýşe, küçük, kümelek, tayha* diýlip, belli bir fonetiki özgeriş girizilip aýdylýar. Yomut dialektinde we edebi dilde ulanylýan *çalýar, bilyär* sözleri teke dialektinde *çalýa, bilyä*, ärsary dialektide *çalyor, bilyor*, saryk dialektide *çalor, bilor* diýlip, morfologiki taydan üytgedilip aýdylýar. Türkmen diliňin dialektlerindäki leksiki aýratynlyga mysal hökmünde teke şiwesinde we edebi dilde birnäçe zatlaryň atlarynyň beýleki şiwelerde başgaçadygyny görkezmek bolar. Teke şiwesinde *uly aýal dogan* diyilse, ärsary gepleşiginde *eke*, günbatar yomut gepleşiginde *ejeke* diýilýär. Teke şiwesinde *gyzyl burç* diyilse, ärsary gepleşiginde *galampür*, gökleň gepleşiginde *pilpil* diýilýär we ş. m. Sular ýaly aýratynlyga eýe bolan yerli gepleşiklýerdäki dil serişdeleriniň edebi dile girmeyänlerine **dialektizm** diýilýär.

Dialektizm hem halkyň ýönekeý gepleşigindäki dil serişdeleri ýaly çeper eserlýerdäki gahrymanlaryň gepleşinde ulanylýar.

"- *Sähet, ol kepýokmaza töwella etme...* " (A. Gowşudow, "Mähri-Wepa").

Garagöz öz yüreginden: "Satylanym şut" - diýip bildi. (P. Seyidow, "Lebap gyzy")-

Şu mysallardaky "kep" sözi forma taýyndan esasan teke dialektine degişli bolsa, "şul" sözi forma taýyndan ärsary dialektinden alnandyr.

Ýazyjy esýerdäki gahrymanlarynyň önüp-ösen yerini, olaryň dil aýratynlyklaryny has anyklaşdyrmak, oňa kolorit bermek üçin dialektizmden peýdalanýar. Beyle diyildigi ýazyjy gahrymanyň diliňde onuň öz şiwesiniň ähki aýratynlyklaryny görkezyär diyildigi däl-dir. Çeper eserlýerdäki gahrymanlaryň diliňde olaryň öz şiwe gepleşiginiň ähli aýratynlyklary däl-de, kabir esasy aýratynlyklary şöhlelenýär. Eger ýazyjy gahrymanyň diliňde şiwe aýratynlygynyň hemmesini berse, onda ol gahrymanyň gepleşi halkyň hemmesi üçin doly düşnükli bolup bilmez. Şeýle bolanda, ol eseriň diliňin çeperçiligini-de gowşatman durmaz.

Çeper edebiýatda arhaizmler we neologizmler. Dil halkyň durmuşy bilen baglylykda ösüp, özgerip durýan zatdyr. Durmuşda bir zat, bir hadysa ýok bolsa, başga täze bir zat, bir hadysa peýda bolup durýar. Her bir zadyň, hadysanyň ömrüni gutaryp, durmuş sahypasyndan düşmegi bilen ony aňladýan sözler hem ulanylmakdan galyp başlaýan *Süythor, beg, j'ykyr* we ş. m. sözleri muňa mysal edip görkezmek bolar.

Kabir zatlar, düşünjeler durmuşyň ösmegi, özgermegi bilen täze hasiýete, täze mana eýe bolýarlar. Muny alamatlandyrmak üçin, ol zatlaryň, düşünjelerin

öňki atlary taşlanýar we olara täze at goyulýar. **Kazy** diymegiň ýerine **sudýa**, **molla** diymegiň ýerine **mugallym** diyilişi muňa mysal bolup biler. **Ynkylap**, **şura** ýaly sözler şol sözler bilen manydaş bolan **rewolyusiýa**, **sowet** ýaly sözlerin has yörgünli bolmagy netijesinde ulanylmakdan galdy.

Şu hili sebäplere görä könelişip, häzirki döwür durmuşy bilen baglylykda ulanylmakdan galan sözlere **arhaizm** diýilýär.

Arhaizimler çeper edebiýatda, aýratyn-da geçmiş temasyndan ýazylan eserlerde ulanylýar. Onuň ýaly eserlerde arhaizmleşen sözlerin aňladýan zatlary we düşüňj eleri suratlandyrylyp görkezilýär, şonuň üçin hem olarda arhaizmleri ulanmak zerur bolup durýar. "Aýgytly ädim" romanynda *arçyn*, *emin*, *wolosnoy*, *han*, *pir*, *mürze*, *işan*, *pitwa*, *mürzebaşy* ýaly sözler ulanylypdyr. Şol sözlerin aňladýan zatlaryny, manylaryny başga sözler bilen anyk anlatmak aňsat däldir. Ýazyjy arhaizmleri, birinjiden, şunun ýaly zerurlyk esasynda ulansa, ikinjiden, geçmiş temada ýazan eserlerindäki gahrymanlary häsiyetlendirmek, olaryň synpy pözişialaryny aýdyňlaşdyrmak üçin getirýär.

Jemgyýetiň, durmuşyň, ylmyň, tehnikanyň ösmegi bilen dumuşda täze zatlar, düşüňjeler hem döräp durýar. *Kompyuter*, *internet*, *faks*, *printer*, *litsey*, *kollež* we ş. m. atlar muňa musal bolup biler. Dilde täze peýda bolýan bu hili sözlere we anlatmalara **neologizm** diýilýär.

Durmuşda emele gelýän tazelikleri suratlandyrmak üçin çeper edebiýatda neologizmleri ulanmak zerur bolýar. Neologizmler çeper edebiýatyň diliňin baylaşmagynda belli bir serişde bolup durýar. Çeper Edebiýat hem neologizmleriň halk köpçüligine düşnükli bolagynda uly rol oýnaýar. Çeper eserlerin diliňin aýdyň bolmagy üçin neologizmleriň yerlikli ulanylmagy has zerurdyr.

Wara«lzm. Daşary yurt dillerinden alnan, emma giň halk köpçüligine düşnükli bolmadyk we diliň sözlük sostawyna girip bilmedik sözlere **warwarizm** ýa-da **barbarizm** diýilýär. Warwarizm çeper edebiýatda-da ulanylýar.

Döwletmämmet Azadynyň "Wagzy-Azat" eseriňde, geçmiş türkmen edebiýatynyň beýleki wekilleriniň hem birnäçe goşgularynda giň halk köpçüligine düşnükli bolmadyk arap-pars sözleri - warwarizmler ulanylypdyr:

... Ýagny ol halk içgisi bolgay halal,
Layyky-makbulý hayyy-züljelal.

(Azady, "Wagzy-Azat").

Warwarizmleriň bu hili ulanylmagy eseri okamagy we oňa düşünmegi kynlaşdyrýar. Öňki türkmen şahyrlarynyň warwarizmleri ulanmagy Ýöne ýerden däldir. Olaryň döwründe yslam dininin, arap, pars medeniýetinin, şonuň bilen baglanyşykly arap, pars dilleriň täsiri uly bolupdyr. Okuw hem köplenç arap-pars dillerinde bolupdyr. Bu ýagdaý şol wagtlardaky türkmen edebiýatynyň diliňe uly täsir edipdir.

Häzirki edebiýatda warwarizmler has az ulanylýar. Häzirki döwrüň edebiýatynda azda-kände getirilýän warwarizmlar gahrymanlaryň o brazyny aýdyňlaşdyrmagyň serişdesi bolup hyzmat edýär. Warwarizmleri köp ulanmak eseriň düşnükli we çeper bolmagyna päsgel beryär.

Omoimler we sinonimler. Aýry-aýry many aňladýan birmeňzeş sözlere **omonim** diýilýär. Mysal üçin, "gara" sözi "töweregiňe tfara" diýende, "seret" manysyny, "gara mata" diýende reňki, "gara yürek" diýende "betniýet", "erbet" diýen manyny aňladýar. Bu hili köp many aňladýan sözlerin nähili many aňladýandyklary tekstiň içinde belli bolýar. Muňa **kontekst** diýilýär. Kontekst omonimleri ähli manylary boýunça ulanmaga mümkinçilik beryär.

Omonimler birnäçehili bolýarlar. Olaryň käbiri aydylyşlary hem-de manylary taydan tapawytlanyp, ýazylyşlary babatda birmeňzeş bolýarlar. Oňa **omograf** diýilýär:

Esbap sende, ýarag sende, *at sende*,
Ulug hümmet sende, ulug *at sende*...

Şu setirlerin birinji ýerindäki "at" sözi "münülyän at" manysynda bolup, gysga aýdylýar, ikinjisindäki "at" sözi "at-abray" manysynda bolup, uzyn aýdylýar. Omograflar aydylyşy taýyndan onçakly sazlaşmansoň, olar gaşguda gowşak kapyýalaşýarlar.

Omonimleriň ýne bir görnüşi aydylyşy taýyndan bir bolup, ýazylyşy we manysy taýyndan tapawytlanýarlar. Oňa **omofon** diýilýär. Kulak - gulak, sud - süýt we ş. m. Omofonlar aydylyşy taýyndan sazlaşýanlygy üçin goşgularda gowy kapyýalaşýarlar.

Ýazyjy omonimleri giňden ulanan wagtynda, onuň eserlerinin dil baýlygy artýar. Tuyug formasynada ýazylan goşgularda kapyýa üçin omonimler ulanylýar. Omonimleriň tersine, sözlerin birnäçesiniň bir many aňladyp gelýänleri bar. Ona **sinonim** diýilýär:

Garry gowy, orta onat, ýaş ýagşy.

(Ataköpek Mergen "iş ýagşy").

Şu mysaldaky "gowy", "onat", "ýagşy" sözleri sinonimdir. Munuň ýaly manydaş sözleri bilmeklik, olary peýdalanmaklyk ýazyja bir sözi köp gaytalamazlyk üçin gowy mümkinçilik beryär.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Çeper diliň aýratynlyklary nämeden ybarat?
2. Arhaizmler we neologizmler çeper edebiýatda nähili hyzmaty ýerine ýetirýär?
3. Dialektizm, žargonizm, wulgarizmler çeper edebiýatda nähili ýagdaýlarda ulanylýar?
4. Çeper edebiýatda halkyň adaty gepleşik dili näme maksat bilen ulanykýar?

DILIŇ OBRAZLY AŇLADYŞ SERIŞDELERI PLANY

1. Diliň çeperçilik serişdeleri barada maglumat.
2. Deňeşdirme, parallelizm.
3. Epitet, onuň aýyrgyçdan tapawudy.
4. Meňzetme, metafora.
5. Janlandyrma, simwol, allegoriýa.
6. Ulaltma we kiçeltme.
7. Metonimiýa, sinekdoha we ýaňsylama.

Daýanç düşüňjeler: "Obrazlylyk" düşüňjesi, diliň onrazly aňladyş serişdeleri, deňeşdirme, parallelizm, epitet, meňzetme, metafora, janlandyrma, simwol, allegoriýa, ulaltma we kiçeltme, metonimiýa, sinekdoha we ýaňsylama.

Obrazlylyk çeper diliň esasy aýratynlyklarynyň biridir. Öň belleyäşimiz ýaly, çeper diliň bu hili hasiýete eýe bolmagynda kesgitleýji rol oýnaýan zat çuň mazmundyr. Diliň obrazly aňladyş serişdeleri çeper eserlerde beýan edilýän çuň mazmyny owunjak aýratynlyklary bilen konkret duýarlykly formada doly şöhlendirmekde ýazyja giň mümkinçilik beryär. Çuň mazmunyň doly suratlanmagy bolsa diliň çeperçiligini güýçlendirýär. Şunun ýaly möhüm funksiýany ýerine yetirýänligi üçin diliň obrazly aňladyş serişdeleri çeper eserlerde giňden ulanylýar.

Diliň çeperçilik serişdeleriniň hemmesi diýen ýaly göçme manyda ulanylýan sözlerdir. Halkyň diliňdäki ençeme sözlerin öz hakyky manysy bilen birlikde, göçme manyda ulanylýan wagtlaryna-da köp duş gelmek bolýar. Mysal üçin, *ak altyn, gara altyn, at guş bolup uçdy* we ş. m. Bu ýerde *ak altyn* — pagta, *gara altyn* - nebit, *guş bolup uçdy* - gaty yyndan çapdy diýen manydadyr. Şunun ýaly göçme manyda ulanylýan sözler **troplar** diýilýär. Troplar gepleşik diliňde-de ulanylýar, emma çeper edebiyatda ondan has köp peýdalanylýar.

Deňeşdirme, parallelizm. Deňeşdirmede iki zat biri-birine deňeşdirilýär. Deňeşdirilýän zatlaryň biri esasy bolup, ikinjisi onuň belli taraplaryny, ýagdaýyny has gowy aýdyňlaşdyrmak, göz önüne getirmek üçin hyzmat edýär. Deňeşdirmeler dürli-dürli formada bolýarlar:

Haryň işi hardyr dostlar, Müň
magtasaň atça bolmaz.

(Magtymguly, "Atça bolmaz").

Bu ýerde iki zat "ça-çe" goşulmalarynyň üsti bilen deňeşdirilýär. Deňeşdirmelerin ikinji bir hilisi "dan-den" goşulmalary arkaly ýasalýar:

Adam bolup adam gadryn bilmeýen,
Ondan ki bir otlap yören mal ýagşy.

(Magtymguly, "II ýagşy").

Bulardan başga-da *garanda, seredende, görä* ýaly kömekçi sözlerin üsti bilen hem bir zat ikinji bir zat bilen deňeşdirilýär. Bu köplenç proza eserlerinde duş gelyär.

Deňeşdirmäniň ikinji bir özboluşly görnüşi **parallelizmdir**. Parallelizmde deňeşdirilýän zatlaryň, hadysalaryň ikisi-de parallel - ugurdaş suratlandyrylyp, ikisi-de özbaşdak many aňladýar:

Salar adyl bolmaz, daglar dumabnsyz,
Çöller gurtsuz galmaz, baglar reyhansyz.

(Magtymguly, "Hary-zar boldun").

Bulutdan çykan gün ýakar, ýaşmakdan çykan dil ýakar (Nakyl).

Parallelizmde deňeşdirilýän zatlaryň ikisi-de biri-birini obrazly aýdyňlaşdyrýar. Bu bolsa öz gezeginde parallel beýan edilýän mazmunyň emotsional hasiýetiniň doly ýüze çykmagyna gowy mümkinçilik beryär.

Deňeşdirme we parallelizmde göçme manylylyk hasiýeti duýulmaýar. Şonuň üçin olar troplara girmeyär. Kämahal manyny gös-göni aňladýan, käte bolsa, troplardaky ýaly, pikiri göçme manyda beryän beryän çeper serişde-de bar. Ol epitetdir.

Epitet. Çeper eserlerde suratlandyrylýan predmetleriň, hadysalaryň estetiki duyga täsir edýän taraplaryny sypatlandyryýan söze ýa-da bir topar sözlere **epitet** (sypatlandyрма) diýilýär:

Berimsiz beglerden, bahyl baylardan,
Çöle çyksaň, erkek çopan ýagşäydyr.

(Zelili, "Ýagşydyr").

Epitetler, bir tarapdan seretseň, grammatikadaky ayyrgyçlara meňzeşdir. Mysal üçin, ýokarky setirdäki "berimsiz", "bahyl", "erkek" sözleri hem epitet, hem grammatikadaky ayyrgyç bolup geldi. Emma şeýle-de bolsa, epitetler ayyrgyçdan tapawutlanýarlar.

Özaly bilen-ä, hemme ayyrgyçlar epitet bolup bilmeyär. Predmetiň, hadysanyň emotsional hasiýete eýe bolan taraplaryny sypatlandyryýan ayyrgyçlar epitet bolup bilyär. Emma ayyrgyçlaryň birnäçesi onuň ýaly çeperçilik hasiýetine eýe bolup bilmeyär. Mysal üçin, "*Bu kitap Garagum kanaly borada ýazylypdyr*" diýen sözlemiň başyndaky "bu" sözi grammatikada görkezme ayyrgyç bolup gelyär. Emma ol söz kitabyň duyga täsir edýän taraplarynyň birini-de sypatlandyрмаýar. Şonuň üçin hem ol epitet bolup bilmeyär.

Galyberse-de, diňe bir ayyrgyçlar epitet bolman, doldurgyçlar, sözlemde eýe, habar bolup gelýän sözler hem epitet bolup bilyär:

Yüz namart yerini tutmaz bir merdin,
Mert çeker täsibin ilin-yumırдың.

(Magtymguly, "Meydan yoluksa").

Bu ýerde birinji setirdäki "namart", ikinji setirdäki "mert" sözleri hem eýe, hem epitet bolup geldi.

Gyzyl diysem - gyzyl, al diysem - al sen,
Hindistanda - şeker, Bulgarda - bal sen,
Yşk bilen açylan bir täze gül sen,
Yusup-Züleyhanyň tayy gözel sen!

(Magtymguly, "Gözel sen").

Bu bentdäki "gyzyl", "al", "şeker", "bal", "gül" sözleri bolsa hem habar, hem epitet bolup geldi.

Uzak ýerden görner belent haybatly,
Ümürdir, dumandyr, gardyr bu daglar.

(Misgingylyç, "Bu daglar").

Bu ýerde bolsa "belent haybatly" sözleri hem doldurgyç, hem epitetdir. Epitet bolup gelen sözler kä ýerde öz manysynda (*bahyl, bay, berimsiz beg we ş. m.*) ulanylsa, kä ýerde göçme manyda alynýar. Mysal üçin, Maftymgulynyň "Gözel sen" goşgusynyň ýokarda mysal alnan bendindäki epitetler göçme manydadyr. Gözele (gyza) "gyzyl", "al", "şeker", "bal", "gül" diýlip, göçme manyda aýdylýar.

Diliň leksikasyndaky görüp geçen obrazly aňladyş serişdelerimiz troplara girmeyär. indi biz troplara degişli bolan çeperçilik serişdelerine göz aýlalyň.

Meňzetme, metafora. Troplaryň Ýönekey görnüşi bolan meňzetmede bir zat ikinji bir zada meňzedilýär. Meňzetmeler dürli serişdeler arkaly ýasalýar.

Meňzetmeleriň bir görnüşi *ýaly, kimin, dek, dey, göyä, mysaly, misli* we ş. m. kömekçi sözler arkaly ýasalýar:

Gaplaň *kimin* arlap girse meydana,
Tilki *kimin* bazy berse her ýana...

(Magtymguly, "Başy Gerekdir").

"Ol yigidin sadap *ýaly* kireňsiz ak dişleri yldyrady "

(A. Gowşudow, "Köpetdagiň eteginde").

Ýaş gyzyň yüregi tomisdý sonda, Ýaňaklary
gyzardylar *misli* nar.

(R. Seyidow, "Bagtlylar").

Meňzetmeler "meňzär", "ogsar" ýaly sözlerin ulanylmagy bilen-de ýasalýar:

Oba daşyndaky depe
Eýerlenen ata *meňzär*.

(Magtymguly, "Ata meňzär").

Meňzedilýän iki zadyň biri sözlemiň eýesi, biri habary bolup gelende, meňzetmeler "dyr-dir" goşulmasy arkaly-da ýasalýar:

Zelili, binasyz dünýä *menzildir*,
Ýagşy gün bir *gufyşdur*, ýaman gün yyl<i>yr.

(Şeýdi, "Şeýdi - Zelili").

Käwagtlarda sorag-jogap üsti bilen ýasalýan meňsetmelere-de duş gelmek bolýar:

Dydim: "Ne tütündir bu?" Ol: "Zülpi-käkilim" dydi.

Dydim: "Ne elipdir bu?" Ýar: "Inçe bilim" dydi.

(Mollanepes, "Istäp ki gözel ýary").

Meňzetmeler bitewi-konkretlikde alnyp suratlandyrylýan zatlary öz obrazly bolşunda okyjylaryň göz önüne getirmekde ýazyja örän giň mümkinçilik beryän dil serişdesidir. Şoňa görä-de onuň ýerlikli meňzetmeleri ulanmagy, original meňzetmeler döretmegi durmuşy çeper suratlandyrmak üçin zerurdyr.

Diliň meňzetmelere ýakyn çeperçilik serişdeleriniň biri-de **metaforadyr**. Meňzetmede biri-birine meňzedilýän zatlaryň ikisiniň-de ady tutulýar. Metaforada beyle däl, onda biri-birine meňzedilýän iki zadyň, hadysanyň biri

aýdylýar we ol göçme mana eýe balmak arkaly beýleki zady, hadysany göz önüne getirýär:

Bozulan şährimi abat etdiňiz,
Gamda galan göwnüm alan, gelinler!
(Kemine, "Gelinler").

Baharyň sowulmaz senin hiç haçan
Menin eziz ülkäm - jan Türkmenistan!
(G. Seýitliýew, "Jan Türkmenistan").

Şu mysallarda "şäher", "bahar" sözleri metaforadyr. Bu sözlerin her birinin aňladýan zady başga bir zadyň (şäher - göwnüň, bahar - joşgunly durmuşyň) hem meňzetmesi bolup, hem şonuň manysyny aňladyp geldi.

Metaforalar şu hili hasiýete eýe bolmak bilen birlikde, olar meňzetmelere garanda, suratlandyrylýan zady has gutarnykly bitewi obrazly formada göz önüne getirýär. Şonuň üçin onuň emotsional täsiri-de, köplenç halatlarda meňzetmelerden artygrak bolýar.

Ikinji tarapdan, metaforalar giň pikiri az sözde obrazly beýan etmäge uly mümkinçilik beryär. Şunun ýaly diliň möhüm çeperçilik serişdesi bolan metofoalary başarnykly ulanmaklyk eseriň diliňin çeper bolagynda uly ähmiýete eýedir.

Janlandyrma, simwol, allegoriýa. Jansyz zataryň janly zatlarla meňzedilip görkezilmegine **janlandyrma** diýilýär. Janlandyrmada jansyz zatlar adam ýa-da haywan ýaly janly zatlaryň hasiýetine eýe bolýarlar:

Sürüldiler il barysy eňşeşip,
Pyganyňa daglar, daşlar gymşaşyp,
Asman joşa geldi, Zemin gowşaşyp,
Bulutlar durdular nala, Seyidi.

(Zelili, "Seýidi").

Görşümüz ýaly bu mysalda eňşeşip barýan yesirlweriň agyr halyny "görüň", daglar-daşlar adam ýaly bolup "gymşaşýar" - gynanýar, asman gazap bilen joşýar", zemin (yer) gowşaýar, ereýär, bulutlar nala çekip aglamaga başlaýar. Jansyz zatlar şu hili janlandyrylyp suratlandyrylanda, olaryň obrazlylygy, emotsional hasiýeti has-da güýçlenýär.

Çeper edebiýatda tebigatdaky zatlar, hadysalar suratlandyrylmak bilen adam durmuşyndaky şoňa çalyň edýän zatlaryň, hadysalaryň aňladýlan - beýan edilýän wagtlary-da bolýar. Oňa **simwol** diýilýär:

Bulutlar tolkunlaşyp, Asla
yere ýagmazdy. Ayda, ýylda,
asyrda Röwşenli gün
dogmazdy.

(Ş. Kekilow, "Gelmeze giden köne dünýä").

Şahyr bu bentde tebigaty suratlandyrmak bilen köne dünýäni göz önüne getirýär.

Simwola ýakyn troplaryň biri-de **allegoriýadyr**. Haywanyň ýa-da tebigatdaky konkret bir zadyň bolşunyň suratlandyrylmagy bilen adam hasiýetiniň aňladylmagyna allegoriýa diýilýär. Şeýle ýagdaýy halk

döredijiliginin haywanlar hakdaky ertekilerinde, basnýalarda has aýdyň görmek bolýar. Onuň ýaly eserlerde tilkinin üsti bilen mekir adamyň bolşy, goynuň üsti bilen şada adamyň bolşy we ş. m. görkezilýär.

Obrazy allegorik görnüşde şöhlelendirmek üçin göz önünde tutulýan gahrymanyň bolşuna ýakyn hasiýetli haywany ýa-da başga zady saylap almak örän möhümdir. Eger şol ýakynlyk gowşak bolsa, onda suratlandyrylýan haywanyň ýa-da başga zadyň bolşy göz önünde tutulýan adamyň hasiýetini dogry aňladyp bilmez we azda-kände aňladylanda-da, onuň täsiri za bolar.

Ulaltma we kiçeltme. Edebiýat ylmynda **ulaltmanyň** (giperbolanyň) iki hili manysy bar. Bir manysynda, ulaldyp görkezmek tipikleşdirmek diýen manyny aňladýar. Ikinji manysanda, bir zady hakyky bolşundan, öz kaddyndan has ulaldyp görkezmegi aňladýar. Bu ýerde ulaltma termininiň ikinji manysynda ulanylyşy.

Ulaltmalar fantastiki hem-de satiriki eserlerde köp getirilýär. Onuň ýaly eserlerde ulaltmalar gahrymanyň ýa-da başga zadyň güýjüniň zordugyny, göwresiniň uludygyny, aýylançdygyny we ş. m. taraplaryny has nygtap görkezmäge hyzmat edýär. Muny "Görogly" eposynda has aýdyň görmek bolýar:

"Arap Reyhanyň boyy minara kimin, kellesi gümmez kimin, agzy ojak kimin, dişleri külün kimin, sakgaly kelle urlan söwüt kimin, munuň kaddy-kamatyny görüp, petyşa öz hossaryny gören dek, ejizläp gözünden ýaş goyberip aglaberdi".

Bu mysalda Arap Reyhanyň göwresiniň äpet uludygy ulaltma arkaly nygtalyp, çişirilip görkezilýär.

Realistik eserlerde bu hili ulaltmalar ulanylmaýar. Sebäbi olar gahrymanlary ýa-da başga zatlary hakyky öz bolşunda görkezmäge laýyk gelmeyär. Realistik eserlerde ýazyjy şeýle ulaltmalara yüzlenen wagtynda, ol eseriň realistik hasiýetini, ynandyryjylygyny gowşadýar. Realistik eserlerde basga hili ulaltma - tipikleşdirmе giň gerimde alynýar.

Çeper eserde ulaltmanyň tersine bolan kiçeltme-de ulanylýar. Biz zadyň hakyky bolşundan kiçeldilip görkezilmegine **kiçeltme - litota** diýilýär. Kiçeltme-de edil ulaltma ýaly suratlandyrylýan zady ýa-da onuň aýry-aýry taraplaryny has nygtap görkezmek üçin ulanylýar. Mysal: *Garynja billi gelin. Ol adam iňňän sapaymaly bolupdyr. Ol boynuny gyl ýaly edip, baş egdi. "Boyy simden çekilmiş. Bilin gyldan incedir"* we ş. m.

Metonimiýa, sinekdoha. Hadysanyň, piredmetiň öz hakyky adynyň ýerine sonuň bilen aýrylmaz baglanyşykly bolan başga zadyň adyny aytmak bilen şol hadysany, predmeti aňlatmaklyga metonimiýa diýilýär. *Magtymgulyny okadym. iki tabak iydin. Zal el çarpdy...*

Metonimiýanyň manysy kontekstde malim bolýar. Sözler şunun ýaly hasiýete eýe bolanda, olaryň obrazlylygy, täsirliligi güýçlenýär. Galyberse-de metonimiýa pikiri az sözde bermegiň serişdesi bolup hyzmat edýär.

SINEKDOKHA. Sinekdoha hem metonimiýa ýaly çeperçilik serişdeleriniň biridir. Tutuş zadyň, hadysanyň adyna derek onuň bir böleginiň adynyň ýa-da

tersine, bir böleginiň adyna derek tutuş zadyň adynyň ulanylmagyna
inekdoha
 diýilýär:

...*Men bir dilli kelledirin.*

("Görögly").

Düyn murt, gelip gitdi. Garyn bu gün hem işde görünmedi. Sakgal yygnakda çykyş etdi...

YANŞYLAMA. Kinaýa bilen, ýagny ýansa alnyp ters manysynda ulanylýan sözlere **ýaňsylama** diýilýär.

Diliň suratlandyryýan zady, pikiri obrazly hem täsirli anlatmaga hyzmat edýän leksiki serişdeler esasan şulardyr. Leksikadaky bu hili çeperçilik serişdeler görkezilyän zady diňe bir obrazly we täsirli aňlatmagyň möhüm serişdesi dälidir. Ol sutarlandyrylýan zada, beýan edilýän pikire awtoryň ýa-da kabir gahrymanlaryň nähili garaysynyň bardygyny ýüze çykarmakda-da uly rol oýnaýar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Diliň çeperçilik serişdeleri çeper edebiýatda nähili hyzmatlary ýerine ýetirýär?

2. Deňeşdirme, parallelizm, çeper epitet ýaly çeperçilik serişdeleriniň hyzmaty nämelerden ybarat?

3. Meňzetmäniň (metafora) nähili gömüşleri bar?

4. Metonimiýa, sinekdoha nähili çeperçilik hyzmatlary ýerine ýetirýär?

5. Çeper edebiýatda ulaltmanyň, kiçeltmäniň, ýaňsylamanyň nähili çeperçilik ähmiýeti bar?

POETIKI SINTAKSIS

PLANY:

1. Poetiki sintaksis barada düşünje.
2. Inwersiýa, gayýtalama.
3. Anafora, epifora.
4. Köp soýuzly we soýuzsyz baglanyşyk.
5. Antiteza, gradatsiýa.
6. Ritoriki sorag, ritoriki yüzlerime, dymma.

Daýanç düşüňjeler: Poetiki sintaksisiň hyzmaty, intonatsiýa we onuň hyzmaty, stilistik figuralar; inwersiýa, gaytalama, anafora, epifora, köp soýuzly we soýuzsyz baglanyşyk, antiteza, gradatsiýa, ritoriki sorag we yüzlenme, dymma.

Obrazly we emotsional mazmuny görkezyän çeper diliň diňe leksikasynda däl, sözlem gurluşynda (sintaksisinde) hem aýratynlyklar bolýar. Malim bolşy ýaly, sözlemler öz beýan edýän pikiriniň hasiýetine görä, dürli intonatsiýaly we her hili görnüşli bolýar. Sular hem çeper eserlerde awtoryň we gahrymanlaryň dürli ýagdaýlardaky piker-duygularynyň öz bolşuna görä şöhlelenmegine mümkinçilik beryär.

Özaly bilen, sözlemdäki intonatsiýanyň çeperçilik ähmiýetini görüp gecelin. Sözlem bolup düzülyän sözlerin topary belli bir intonatsiýa bilen aydylmak arkaly belli bir pikiri aňladýar. Intonatsiýany üýtgetmek bilen beýan edilýän pikiriniň manysyny-da üýtgedip bolýar. Mysal üçin, "Ol şähre gitdi" diýen sözlemi yuwaş intonatsiýa bilen aýtsak, bir hereketiň edilendigini aňladýar, eger ol sözlemiň habaryny belent intonatsiýa bilen sorag sekilinde aýtsak, onda ol bir işin edilendigini däl-de, şoňa geň galyp soramagy aňladýar. Ýazuwda bu iki ýagdaý dyngy belgiler bilen aýyl-sayyl edilyär. Şu hili hasiýete eýe bolan intonatsiýa sözlemdäki pikiri takyk aňlatmagyň serişdesi bolup hyzmat edýär. Takyklyk bolsa çeper diliň esasy alamatlarynyň biridir. Şunun ýaly dürli hasiýetli (şatlykly, gynaňly, gazaply, dabaraly we ş. m.) piker-duygular özüne laýyk intonatsiýa bilen aydylanda, olaryň täsirlilik güýçlenýär.

Sözlem düzmegiň dürli tärleri-de beýan edilýän zadyň emotsional hasiýetini doly ýüze çykarmagyň degerli serişdeleri bolup hyzmat edýär, Pikiri täsirli beýan etmäge laýyk gelyän sözlem gurluşynyň özboluşly tärlerine **sintaksis** ýa-da **stilistik figuralar** diýilýär. Stilistik figuralaryň iň esasyalary şu aşakdakylardan ybaratdyr.

INWERSIÝA. Sözlemdäki sözlerin adatdaky yerlerinin çalşyrylmagyna **inwersiýa** diýilýär. Türkmen diliňde umumy kada boýunça sözlemiň habary eýesinden soň gelyär. Inwersiýada ol kada bözulýar. Beyle ýagdaý esasan poeziýa žanrynda köp duş gelyär:

Eredi ak garlar ala daglarda,

Zeminin bezegi gara baglarda.

Açyldy al-ýaşyl reňbe-reň güller,

Şahasynda jak-jak urýar bilbiller. (Kekilow, "Söýgi").

Sözlemdäki sözlerin ýerleriniň bu hili çalşyrylmagy ýöne ýerden dälidir. Ýokardaky bendin birinji setirini alyp görelin. Şol sözlemi goşgudaky görnüşinde okanymyzda, birinjiden, onuň akgynlylyk hasiýetini duyýarys, ikinjiden, sözlemdäki sözlerin hem birinini aýratynlykda anladýan manysynyň has nygtalýandygyny, şonuň netijesinde tutuş sözlemiň hem "janlanýandygyny", emotsional hasiýetiniň güýçlenýändigini görýäris. Eger biz şol sözlemi diliň sintaksisiniň umumy kadasy boýunça "Ala daglarda ak garlar eredi" diýip aýtsak, onda onuň akgynlylygynyň, "janlylygynyň", emotsional hasiýetiniň gowşaýandygyny açyk duyýarys.

GAÝTALAMA. Stilistik figuralaryň biri-de **gaytalamadyr**. Gaýtalama beýan edilýän pikire, duýga aýratyn bir öwüşgin, hasiýet bermegiň serişdesidir. Onuň nähili hasiýet beryändigine bolsa tekstiň özünde belli bolýar:

Adamlar-da yz-yzyna,
Geler otýr, gelir otýr...

(K. Gurbannepesow, "Taýmaz baba").

Bu ýerde "geler otýr" sözüniň gaýtalanmagy beýan edilýän protsesiň üznüksiz dowam edip durandygyny aňladýar.

Düşündim, siz duruberiň.
Bagtly durmuş guruberiň.
Parahatlyk bolsun diýip,
Bile ömür süruberiň!
Bile ömür,
Bile ömür
Süruberiň.
Süruberiň!

Bu ýerdäki gaytalama bolsa beýan edilýän pikire wäşilik hasiýetini, degişme, alkyş koloritini beryär.

ANAFORA. Gaytalamalar sözlemiň dürli yerinde gelip biler. Ýöne olar köplenç sözlemiň başynda ýa-da ahyrynda gelyärler. Sözlemiň ýa-da şygır setirleriniň başynda gelýän gaytalamalara birmeňzeş başlangyç ýa-da **anafora** diýilýär:

Dostun bürgüt bolsa-daglara elter,
Dostun bilbil bolsa-baglara elter,
Dostun elguş bolsa-bir oba elter,
Dostun bayguş bolsa-haraba elter.

(K. Gurbannepesow).

Şahyr şunun ýaly edip setiriň başynda sözi gaytalamak - anaforany ulanmak bilen okyjynyň esasy ünsüni şol sözün anladýan zadyna jemleyär we şonuň bilen ol zadyň nähilidigini nygtap beýan edýär.

Anaforanyň üç hili görnüşi bolýar: fonetik anafora, leksik anafora hem-de sintaktik anafora. Sözlemiň ýa-da setiriň başyndaky sesler meňzeş bolsa, oňa fonetik anafora diýilýär. Sözler meňzeş bolsa (ýokarky mysaldaky "dostun" gaytalamasy) oňa leksik anafora diýilýär. Tutuşlygyna ýa-da belli bölegi meňzeş bolan sözlemleriň gaýtalanmagyna sintaktik anafora diýilýär. Fonetik anafora esasan setirleriň başyndaky sesleriň sazlaşygyny güýçlendirse, leksik

hem-de sintaktik anaforalar bolsa pikiriň beýan edilişine aytaryn bir emotsional hasiýet beryär.

EPIFORA. Sözlemiň ýa-da şygry setirlerinin ahyrynda gaýtalanyp gelyän sözlere **epifora** diýilýär:

Dostun bürgüt bolsa-daglara elter,
Dostun bilbil bolsa-baglara elter.
Dostun elguş bolsa-bir oba elter,
Dostun bayguş bolsa-haraba elter.

(K. Gurbannepesow).

Epiforalar köplenç halatlarda pikiriň, duýgynyň tolgunma bilen beýan edilýändigini aňladýan serişde bolup hyzmat edýär.

KÖP SOÝUZLY WE SOÝUZSYZ BAGLANYŞYK. Diiň sintaksisindäki umumy kada boýunça soýuzlar sözlemdäki deňdeş agzalaryň iň soňky ikisini baglanyşdyrmak üçin ulanylýar. Çeper eserlerin aýratyn-da şygrylaryň diliňde deňdeş agzalary bu hili adaty dyzgüni saklanmaýan Çeper eserlerde sözlemdäki deňdeş agzalaryň hemmesiniň soýuz bilen ýa-da soýuzsyz baglanyşdyrylýan yerleri köp duş gelyär:

Ne hasap, ne hesip, ne belli san bar,
Kişi bilmez ne söwdaýa sataşdym.

(Magtymguly, "Sataşdym"). Ýa-

da:

Berimsiz beglerden, bahyl baylardan,
Çöle çyksaň erkek çopan ýagşydyr,
Goly giň, köňli dar, çykysyz handan,
Işiň düşse, mert galtaman ýagşydyr.

(Zelili, "Ýagşydyr").

Bu mysallaryň birinj isinde köp soýuzly, ikinj isinde soýuzsyz baglanyşyk bar. Köp soýuzly baglanyşyk esasan parahat ýagdaýdaky pikiri, duýgyny anlatmaga, soýuzsyz baglanyşyk bolsa gahrymanyň tolgundyryjy, dartgynly ýagdaýdaky duygy syny, pikirini, hereketini beýan etmäge, sutarlandyrmaga laýyk gelyär.

ANTITEZA. Tutuş sözlemde beýan edilýän pikiriň täsirliligini güýçlendirmek üçin biri-birine gapma-garşy pikiriň ýanaşyk beýan edilmegine **antiteza** diýilýär:

Bu eýamda baş aýakdyr, aýak-baş,
Ýagşy kaysy, ýaman kaysy bilinmez.

(Magtymguly, "Bilinmez").

GRADATSIÝA. Suratlandyrylýan zadyň hasiýetini, hereketini yzygider hygtap görkezmekde manydaş sözleri, ýagny sinonimleri tirkeşdirip ulanmaklyk hem esasy serişdeleriň biri bolup hyzmat edýär:

Gyyylma, ynjama, sabr eyle köňlüm!
Gelipdir, bir zaman öter garyplyk.

(Kemine, "Garyplyk").

Bu hili tirkeşdirilip ulanylýan sinonimlere **gradatsiýa** diýilýär.

RITORIKI SORAG, RITORIKI YÜZLENME. Janly gepleşikde we çeper eserlerde jogap talap etmeyän sorag sözlemler-de getirilýär:

Bir kăkil aldyrsa, kôrpe balasyn,
Sayray-sayray, yzlamaýan bolarmy?
Bir bilbil ýitirse gyzył lalesin,
Hasratyndan sözlemeýen bolarmy?

(Magtymguly, "Yzlamaýan bolarmy").

Munuň ýaly sözleme **ritoriki sorag** diýilýär. Ritoriki soraglar logiki soraglar ýaly bir zady soramagy aňlatmaýar, tersine, tassyklamagy bildirýär. Şonuň üçin hem ol jogap talap etmeýär.

Pikiri, duýgyny täsirli beýan etmekde ulanylýan sintaktik figuralaryň ýene biri ritoriki yüzlenmedir. Pikiriň jansyz zatlara, ýanyňda ýok adama, bütin halka ýa-da bütin adamzada we ş. m. yüzlenilip beýan edilmegine **ritoriki yüzlenme** diýilýär:

Kylgyl menin yolum rowan,
Çar pasly baharly daglar!
Senden karar tapar jahan.
Mydam bir kararly daglar!

(Mollanepes, "Zöhre-Tahyr").

Martinswil, Martinswil!
Bolarsyň sen azat bir il!

(R. Alyýew, "Ýedi negriň ölümi").

DYMMMA. Çeper eserlerde kamahal doly gutarylmadyk sözlemler hem duş gelyär. Ýazuwda sözlemiň, pikiriň belli bir böleginiň beýan edilmän goýlandygy köp nokat bilen alamatlandyrylýar:

"-Çaý ýerine...diýrin-ä, ýagşy-da bir habary bar ekeni, men näme dälimi, seniň şol ogluňa barar ýaly!" (A. Durdyýew, "Bagtly ýigit").

Sözlemiň ýa-da aňyrdan beýan edilip gelinyän piiriň belli bir böleginiň aydylan galdyrylýan ýerine Edebiýat teoriýasynda **dymma** diýilýär. Dymma pikirini beýan edýän gahrymanyň aýratyn tolgunýan, alňasaýan, diýjek pikirini takyklyp bilmeyän, çekinyän wagtlarynda ulanýan sözlemlerinde duş gelyär.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Sözlerin obrazlylygy sintaktik yol bilen nähili ýasalýar?
2. Stilistik figuralaryň nähili gömüşleri bar?
3. Intonatsiýa we onuň şygyr düzülişdäki ähmiýeti nämeden ybarat?
4. Lirikada inwersiýa diýip nähili hadysa aýdylýar?
5. Gaytalama nähili wezipäni ýerine ýetirýär?
6. Anafora we epifora diýip nämä aýdylýar?
7. Stilistik figuralaryň başga nähili gömüşleri bar?

ŞYGRYŇ ESASY ALAMATLARY PILANY:

1. Şygryň (poeziýa) aýratynlyklary barada düşünje.
2. Şygyr bendi.
3. Kapyýa we onuň görnüşleri.
4. Redif, refren.
5. Ritm we onuň basym, säginme bilen baglanyşygy.

Daýanç düşünjeler: Lriki kysymyň aýatynlyklary, şygyr bendi, kapyýa we onuň gömüşleri, redif, refren, ritm, säginme we olaryň hyzmaty.

Edebi eserle esasan proza (kyssa) - gürrüň, gepleşik hem-de şygyr gömüşünde ýazylýar. Şygyr formasynda ýazylýan eserlere gürrüň, gepleşik gömüşünde ýazylýan proza we drama eserlerine garanda, adamyň joşgunly duygyalaryny etmeklik esasy orun tutýar. Möwç ürýan joşgunly duygy bolsa şygyr formasynda beýan edilende, hasgowy ýüze çykýar. Dogry, rpöza we drama eserlerinde-de duygy beýan edilyär. Şonuň bilen birlikde, onuň ýaly eserlerde gahrymanlaryň nirede nähili hereket edýändikleri, şygyr formasynda ýazylan eserlere garanda, köplenç has aýdyň, giň suratlandyrylýar.

Şygyr formasynda ýazylan eserler özüniň içki hasiýeti taýýndan proza we drama eserlerinden tapawutlanmak bilen birlikde, formasy taýýndan hem tapawutlanýar. Ol tapawutlar şu aşakdakylardan ybarat.

BENT. Tutş bir pikiri ýa-da eserde beýan edilýän pikiriň belli bir bölegini anladyp we belli bir ölçegde özara sazlaşyp gelýän şygyr setirlerinin bir toparyna **bent** diýilýär:

Pakrylar horlanyp, yüzün sarardyp,
Kim töresin tapyp, reňgin gyzardyp,
Zalymlar mazluma syrtyn gabardyp,
Gamçysyndan ganlar saça başlady.

(Magtymguly, "Gaça başlady").

Magtymgulynyň "Gaça başlady" goşgusynyň şu bölegi şol goşgynyň bir bendidir. Şygryň iki setirden ybarat bolan toparyna **beýt** diýilýär. Her bir bent we beýt bir ýa-da bimäçe gutamykly sözlemde ybarat bolýar. Köplenç halatlarda bentlerin arasynda olary düzýän setirlerin arasyndaka garanda, giňräk interwal goylup, biri-birinden aýrylyp ýazylýar. ine şeýle bentlere bölmeklik prozada bolmaýar.

Şygyr bilen ýazylan eserleri bentlere bölmeklik ýa-da bölmezlik Ýöne ýerden dörän zat däldir, ol eseriň mazmunyna we hasiýetine baglylykda dörän zatdyr.

Goşgy eserlerinde duygy, piker, waka, peýzaž we ş. m. mazmunyň bölekleri dürli intonatsiýa, dürli temp bilen beýan edilyär. Mazmunyň bir böleginiň beýan edilip gutarylan yerinde, intonatsiýanyň, tempiniň üýtgeýän yerinde, gepläp duran adam hem köplenç kiçijik arakesme edýär. Ol arakesme proza eserlerinde abzats, şygyr bilen ýazylan eserlerde bolsabentleriň arasynda goyulýan intenwal arkaly alamatlandyrylýar. Mundan başga-da poetiki eserlerin bentlere bölünmegi

setirlerin ritminhi we owazlylygyny güýçlendirýär. Şonuň üçin hem türkmen aýdymalarynyň hemmesi bentlere bölünýär.

KAPYÝA. Bentdäki setirlerin soňundaky sözlerin özara sazlaşyp gelmeklerine **kapyýa** diýilýär:

Magtymguly, dostdan syryň gizleme,
Biwepadyr, namahremi gözleme,
Ümsüm otur, halk içinde sözleme,
Sözlär bolsaň, söz aslyna yet ýagsy.
(Magtymguly, "Ýagşy").

Bu bendin öňdäki üç setiriniň soňundaky aşagy çyzylan sözler özara sazlaşyp, kapyýalaşyp geldi.

Kapyýalaşyp gelýän sözler bogun taýyndan deň bolanda, oňa **doly kapyýa** diýilýär. Kabir goşgularda bir ýa-da iki bogunly söz dört ýa-da baş bogunly sözün belli bir bölegi bilen sazlaşyp gelyär. Oňa **doly däl kapyýa** diýilýär:

Yüpek ýaly gara saçyň sypalap,
Bagt ýyldyzymy mähirli guçdum.
Böwsüp haýbat atýan tolkunlary sap,
Denizde gäminiň ýelkenin açdym.

(A. Atajanow, "Awazada").

Doly däl kapyýalarda hemme halatlarda doly kapyýalardaky ýaly sazlaşyk güýçli bolmaýar. Şoňa görä-de poeziýa eserlerinin, aýratyn-da aýdymlaryň setirlerinin özara sazlaşygyny peseltmezlik üçin doly kapyýa ulanmak zerurdyr.

Kapyýanyň başga hili görnüşleri-de bar:

Yüzmegi mümkin imes golsuzlara,
Sözlemek mümkin degil tilsizlere.

Usta kari kim mana ýokdur kürek,
Işlemekden ol kişi bolgan yrak.

(Azady, "Wagzy-Azat").

Bu beýtlýerdäki kapyýa bolup gelen sözlerin birindäki sesler ýogyn çekimli bolsa, birindäki ince çekimli. Şeýle bolansoň ol kapyýalardaky çekimli sesler ýogynlygy hem-de inceligi sazlaşmaýarlar. Kapyýa bolup gelen ol sözler esasan çekimsiz seslerin bir meňzeşligi arkaly sazlaşýarlar. Bu hili kapyýalara kossonans kapyýa diýilýär.

Yürek daýanjydyr ogul zürýaty, Şirin
mahbup erer süňňüm kuwwaty,
Yigidin dünýäde üçdür myrady:
Mahbup gerek, ýarag gerek, at ýagşy.

(Magtymguly, "Zat ýagşy").

Bu bendin öňdäki üç setirinde bolsa çekimsiz sesler meňzeş däl-de, çekimli

sesler meňzeş. Ol kapyýalarda sazlaşygyň emele gelmeginde çekimli sesleriň meňzeşligi esasy rol oýnaýar. Bu hili kapyýalara **assonans kapyýa** diýilýär.

Şygyr eserleriniň kabir bentlerinde setirleriň ortasynda-da kapyýa bolýar:

Almazmy sen menden habar, yşkynda boldum derbe-der,
Tünler çekip ahu-zäher, ýutmak işim huny-jiger,

Ursam beýewanlarga şer, men bagry-birýan, çeşmi ter,
 Synamga urmuşam neşter, kyldym tirilikden güzer,
 Başymdadyr mün derdeser, ýüz ança gam sen, ýar üçin.

(Anadabyp, "Leyli-Mejnun").

Şu bentdäki aşagy çyzylan sözlerin setirlerin içinde belli bir ýerde deň gelip sazlaşmaklaryna **içki kapyýa** diýilýär.

Goşgy eserlerinde kapyýalaşmagyň dürli-dürli gömüşleri bar. Olardan ýanaşyk (aa, bb), başaşa (abab), boşasa (abwb), halkalaýyn (abba) we ş. m. görnüşde gelýän kapyýalary görkezmek bolar.

Kapyýa nähili görnüşde gelse-de, ol şygry eserlerinde uly rol oýnaýar. Kapyýanyň roly diňe setirlerin soňundaky sözleri sazlaşdyrmak bilen çäklenmeyär. Ol setirleri biri-biri bilen baglanyşdyrýar we bendi bitewileşdirýär. Muny Maýakowskiy örän aýdyň bellemek bilen şeýle diýýär: *Kapyýa sizi öňki setirlere gaytaryp alyp barýar, olary ýatlamaga mejbur edýär, bir pikiri beýan edýän setirlerin hemmesine bilelikde seretmäge mejbur edýär* ".

Kapyýa şygry setirlerinin ritmliligini, nenini güýçlendirmek bilen birlikde, beýan edilýän pikirini aýdyň bolmagynda-da uly rol oýnaýar. Şonuň üçin diňe formal taydan sazlaşýan sözler kapyýa hökmünde ulanylman, pikiri aňlatmakda oýnaýan rollary taýyndan hen sazlaşýan sözlerin kapyýa üçin saylanylyp alynmagy zerurdyr.

Kapyýa üçin diňe bir kagyz yüzünde harplary taýyndan sazlaşýan sözleri ulanman, owaz taydan sazlaşýan sözleri hem almak bolar. Bu hili kapyýa halk döredijiliginiň poetiki eserlerinde köp duş gelyär:

Hojamşükür hanymyz,
 Ýuwa-ýelmik nanymyz,
 Ýuwa-ýelmik gurasa,
 Nenen geçer halymyz? (Lale).

Şu bentdäki "hanymyz", "nanymyz" diýen sözler bilen "halymyz" diýen söz owaz taydan sazlaşmak bilen ritme, heňe hiç hili zyýan yetirmeyär.

Şygrylarda kapyýalaşyp gelýän sözlerden soň gaytalanýan bir ýa-da birnäçe söz bolup biler:

Aždarha dek ýassanyp, genji-nahana zülpün.
 Meşhury älem olmuş pany jahana zülpün.
 Görkezmedi gul yüzün bag-Ispihana zülpün.
 Äleme anbar saçar, degende şana zülpün.
 Neýleýki ot salypdyr men natuwana zülpün.

(Kemine, "Zülpün").

ine şu bentdäki kapyýalaşýan sözlerden soň "zülpün" diýen söz gaýtalanyp geldi. Kapyýanyň yzyndan gaýtalanyp gelýän onuň ýaly söze **redif** diýilýär.

Kabir goşgularda birinji bendin ikinji we dördünji setirleri, soňky bentlerin dördünji setirleri üytgemän ýa-da kapyýadan beýleki sözler azda-kände üytgäp gaýtalanyp gelyär. Onuň ýaly poeziýa setirlerine **refren** diýilýär:

Alty aylyk yoldan gelip, yol aşyp,

Tüni derýa, senden Garyp ötdümi?

Menin üçin hijran oduga tutaşyp,

Tüni derýa, senden Garyp ötdümi?

Takadym ýok munda ýarsyz galmaga,
Ajal gelmez tenden janym almaga,
Şikeste halymdan habar bilmäge,
Tüni derýa, senden Garyp ötdümi?

("Şasenem-Garyp").

Redif we refren beýan edilýän esasy pikiri has hygtap anlatmaga hem-de onuň emotsional hasiýetini güýçlendirmäge hyzmat edýär.

RITM. Hereketiň, gymyldynyň, owazyň elementlerinin deň ölçegde yzygider sazlaşykly gaýtalanmagyna **ritm** diýilýär.

Ritm tebigy hereketlerde-de, zähmet protsesinde-de, sungatyň kabir görnüşlerinde-de, şol sanda goşguda-da bolýar. Mysal üçin, yüregin urmasy, sagadyň işleyşi ritmlidir. Goşgy eserleri-de şonuň ýaly ritmli bolmak bilen prozadan tapawutlanýar. Prozada goşgulardaký ýaly ritm bolmaýar.

Poeziýa eserlerindäki ritm gadym döwürlerde zähmet protsesindäki we başga ýagdaýlardaky ritmiki hereketler bilen baglylykda döräpdir. Muny zähmet protsesi bilen ilteşikli aydylýan kabir aydymlaryň ýerine yetirilişine syn edeniňde-de aýk duymak bolýar. Mysal üçin, düye sagylanda "Hörele, düyäm, hörele", sygyr sagylanda "Höw, gülüm, höw" diýlip aydym sekilinde hiňlenilýär. Şol zähmet aydymlarynyň ritmi süýt sagýan adamyň ellerini gezek-gezegine deň ölçegde gaytalamagy netijesinde döreyän hereket ritmi bilen aslynda deň gelendir. Edil şonuň ýaly şahyran halk döredij iliginin "Öweleme-döweleme", "Şykga, sykga bilezik" ýaly setirler bilen başlanýan sanawaç aydymlyry-da hereket bilen baglylykda aydylýan we şol wagt olardaky ritm hereketiň ritmi bilen deň gaytalanýar.

ine sular ýaly zähmet protsesindäki we başga ýagdaýlardaky ritmiki hereketler bilen baglylykda dörän aydymlaryň ritmi sygyr görnüşinde ýazylan eserlerin hemmesine geçipdir.

Şygyr setirleri deň bogunly, ýa deň basymly, ýa-da heňli aydylyşy taýyndan deň bolmak bilen olar deň ölçegde yzygider sazlaşykly gaytalanýarlar. Goşgy setirlerinin owazlylygyny, emotsional hasiýetini güýçlendirmek üçin her setiriň ahyryndaky söz basym bilen aýdylýar. Ol basym hem deň ölçegde gaytalanýar. Şoňa görä-de oňa **ritmiki basym** diýilýär. Ol basym özüniň ritmliligi bilen her sözün belli bir bognuna düşýän fonetik basymdan hem, sözlemde aňladylýan pikiriň esasy obyekti bolup gelyän söze düşýän logiki basymdan hem tapawutlanýar.

Ritmiki basymdan soň, ýagny bir setir okalyp ikinjisine geçilende, säginme (pauza) emele gelyär. Ritmiki basym bilen birlikde ol säginmäniň hem deň ölçegde gaytalanýanlygy üçin oňa setir soňundaky **ritmiki säginme** diýilýär.

Goşgy setirlerinin belli bir bogunlar toparynyň her birinin gutarýan yerinde kiçijik säginme bolýar. Oňa **setir içindäki ritmiki säginme** diýilýär:

4

4

3

Käşgi adam || bu dünýäge || gelmese,
Gelenden soň || ömür sürse || ölmese,

Goldan geler || ýagşy işin || bolmasa,
 Köňül içre || ýagşy niýet || ýagşydyr.
 (Magtymguly, "Sohbet ýagşydyr").

Pasly-baharlarda || seýrana gitsek,
 Tükenmez yollaryň || bardyr sen, çölün!
 Üstünde ýaylayyp || myrada ýetsek,
 Lälezar güllerin || bardyr sen, çölün!
 (Şeýdi, "Sen çölün").

Görşümüz ýaly, sillabiki ölçegindäki bu şygyr bentlerinin birinjisinin setirlerinde her dört bogundan soň gaytalanýan iki sany setir içindäki ritmiki säginme, ikinji bendin setirlerinde alty bogundan soň gaytalanýan bir içki säginme bar.

Säginme proza eserlerinde-de bolýar. Emma olar şygyr eserlerindäki ritmiki säginmeler ýaly deň ölçegde gaytalanmaýarlar. Hut şu jähtden hem şygyr eserleri proza eserlerinden tapamitlanýarlar.

Ritm goşgudaky pikiri, duýgyny öz ýagdaýyna görä dürli häsiýetde ýüze çykarmagyň esasy serişdesidir. Parahadrak ýagdaýda ýüze çykýan pikir-duýgyny güýçli tolgunmak ýagdaýynda ýüze çykýan pikir-duýgynyň äheňinde ýa-da heňinde aytсан, onuň manysy hem-de täsirliligi gowşaýar. Şahyr möwç urup başlan pikir-duygysyny öz tebigy bolşunda has düşnükli hem-de täsirli beýan etmek üçin şol duýgy-pikiriň öz hasiýetine, dörän ýagdaýyna laýyk gelýän äheňini, heňini tapmalydyr. Şygyrda şeýle äheňi, heňi emele getirýän zat bolsa ritmdir.

Şygyrdaky piker-duýgy özüne laýyk ritmde beýan edilende, onuň diňe bir manysy däl, nähili häsiýetdedigi, hähili hyjuwa yugrulandygy-da gaty gowy aýdyňlaşýar. Şol wagtda şygyr setirlerinin emotsional häsiýeti-de güýçlenýär. Ritm şeýle funksiýany ýerine yetirende çeperçilik ähmiýetine eýe bolup bilyär.

Ritmin ýne bir iňňän ähmiýetli tarapy onuň şygyr setirlerinde akgyňlylygy, sazlaşyklylygy, heňliligi, owazlylygy emele getirýänligindedir. Seir içindäki, aýratyn-da setir soňundaky ritmiki säginmeler, magnitiň demir bölejiklerini özüne çekişi ýaly, okyjyny özüne tarap çekýär. Okalýan setir öňdäki sazlaşýan setiri bilen deňleşyänçä, ýagny setir soňundaky ritmiki säginmä çenli okyjyny özi bilen biygtyýar "akdyryp" gidyär. Hetijede berk ritimli goşgynyň okalyşy akgyňly hem-de sazlaşykly bolup çykýar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Lirikanyň özboluşly aýratynlyklary nämelerden ybarat?
2. Bent, şygry bentlere bölmekde nämä esaslanýlar?
3. Kapyýa we onuň nähili gömüşleri bar?
4. Ritm diýip nämä aýdylýar we ol nähili wezipäni ýerine ýetirýär?
5. Türkmen poeziýasynda nähili görnüşdäki şygyr bentleri duşýar?
6. Redif, refren nämäni aňladýar?
7. Soňky döwürde türkmen poeziýasynda şygyr bentlerini ulanmakda nähili tazelikler döredi?

ŞYGYR DÜZÜLİŞ SISTEMALARY

RLANY:

1. Şygyr düzüliş sistemalary barada umumy maglumat.
2. Sillabiki şygyr düzüliş sistemasy we onuň ritmiki gurluşy.
3. Aruz şygyr düzüliş sistemasy we onuň ritmiki gurluşy.
4. Erkin şygryň özboluşly aýratylyklary.

Daýanç düşünjeler: Şygyr düzüliş sistemasy, sillabiki şygyr düzüliş sistemasy we onuň ritmiki gurluşy, aruz sistemasy we onuň ritmiki gurluşy, erkin şygyr we onuň aýratynlygy.

Çeper edebiýatyň ösüş protsesinde birnäçe şygyr düzüliş sistemalary peýda bolupdyr. Olar esasan sillabiki, sillabo-toniki, toniki, aruz ölçegindäki hem-de erkin goşgy düzüliş sistemalarydyr. Türkmen poeziýasyndaky şygrylar sillabiki, aruz hem-de erkin goşgy düzüliş sistemalarynda döredilipdir.

SILLABIKI ŞYGYR DÜZÜLİŞ SISTEMASY. BU sistemanyň ady sullabikos diýen grek sözünden bolup, ol türkmençä geçireninde, bogun diýmekdir. Sillabiki şygyr düzüliş sistemasy bentlerin setirlerindäki bogunlaryň sanlarynyň deň gelmegine esaslanýar. Bu sistema başga birnäçe halklaryň poeziýasynda bolşy ýaly, türkmen klassyky poeziýasynda-da, häzirki zaman poeziýasynda-da giňden ulanylýar:

Gül yüzüne düşen ol gara gaşdyr,
Gözlesem ol gaşa, gözlerim ýaşdyr,
Halyma rehm etmez bir gara daşdyr,
Mydam sergezandyr agýara köňlüm.

(Mollanepes, "Köňlüm").

Gullar agalarynyň elegein eläp, Gyrnaklar bibiden
çöregin diläp, Garyp aýallaryň saçy sirkeläp,
Hyzmatda kül bolup ezilen halkym.

(Durdy Gylyç, "Halkym").

Bu bentlerin setirlerinin bogun sanlary dendir. Şu hili sistemada ýazylan goşgularda setirlerin bogun sany deň bolmadyk wagtynda olaryň özara sazlaşygy we ritmi gowşaýar:

Lektsiýadan soň bagda nahara bardym,
Onda men Annlyň barlygyn gördüm.

(Ç. Aşyrow, "Azanlar").

Bu bendin birinji setiri on iki, ikinji setiri on bir bogundan ybarat. Şonuň üçin hem ony okanyňda sazlaşygyň, ritmin gowşakdygy aýdyň duyulýar.

Türkmen poeziýasyndaky sillabiki sistamada ýazylan goşgularyň setirleri esasan baş, yedi, sekiz, on bir, on dört, on baş, on alty bogunda ybarat bolýar.

Bogun ölçegindäki goşgularda ritm emele getirýan esasy serişdeler setir içindäki hem-de setir soňundaky ritmiki säginmelerdir. Setir içindäki ritmiki

säginme bendin birinji setirinde nähili ölçege gaytalansa, ol bendin galan setirlerinde-de şol ölçege gaytalanmaly. Emma refren bolup gelen setirlerdäki içki säginmelerini bendin beýleki setirlerindäki içki säginmeler bilen deň ölçege gaytalanmaýan wagtlary-da bolýar:

6 5

Zöhre jan, aglagyl || ayralyk günü.

4 4 3

Gider boldum, || alla ýaryň || hoş indi!
Hazan urup, soldy || ömrüm gülşeni.
Gider boldum, || alla ýaryň || hoş indi!

(Mollanepes, "Zöhre-Tahyr").

Bu bendin refren bolup gelen ikinji we dördünji setirlerindäki içki säginmeler sol bendin beýleki setirlerindäki içki säginmelerň ölçeğinden başga hili ölçege geldi. Emma goşgyda regren bolup gelen setirler özara ritm hem säginme taydan sazlaşýar.

Klassyky türkmen poeziýasynda deň ölçegde gaytalanýan setir içindäki hem-de setir soňundaky ritmiki säginmeler esasynda ritm gurmak düzgüni berk saklanypdyr. Şeýle bolansoň, ritmiki säginmeleriniň arasyndaky bogunlar topary - stopalar hem goşgynyň hemme setirlerinde birmeňzeş deň ölçegde gaytalanýarlar. Eger setirleri 11 bogunly goşgynyň ilkinji bendindäki stopalar 6+5 bogundan ybarat bolsa, onda ol goşgynyň galan ähli bentlerinde-de stopalaryň şol ilkinji bentdäki ölçegi saklanýar. Türkmen klassyky poeziýasynyň 7 bogunly şygry setirlerindäki stopalar 4+3, 3+4 bogundan, 8 bogunly şygry setirlerindäki stopalar 4+4 bogundan ybarat bolsa, 11 bogunly şygry setirlerindäki stopalar esasan 4+4+3, 6+5, 5+6 bogundan düzülýärler. 14 bogunly şygry setirlerindäki stopalar esasan 7+7 bogundan, 15 bogunly şygry setirlerindäki stopalar 7+8, 8+7, 4+4+4+3 bogundan ýasalsa, 16 bogunly şygry setirlerindäki stopalar 8+8, 4+4+4+4 bogundan ybarat bolýarlar.

Türkmen klassyky poeziýasynda setir içindeki ritmiki säginmeler gaty berk saklanyndyr. Hut şonuň üçin hem türkmen klassyky poeziýasynyň haýsy bir şygryny okasaň, onda pikir-duýgynyň öz hasiýetinde ýüze çykýandygyndan, setirlerin akgyňlylygyndan täsin estetiki lezzet alýarsyň. Bizin häzirki zaman poeziýamyzda-da akgyňly okalýan şahyranas eserler az dal. Bu meselede R. Seyidow, M. Seyidow ýaly şahyrlarymyzyň şygrylary has-da tapamitlanýar. Häzirki döwürde diňe bir liriki goşgular däl, akgyňly okalýan iri poetiki eserler hem peýda boldy. A. Kekilowyň "Söýgi" romany bilen K. Gurbanpesowyň "Taýmaz baba", poemasy muňa aýdyň mysal bolup biler:

Aýlansaň-da || oba-oba,
Taýmaz ýaly || bälçik baba
Tapaýmarsyň || tapaýmarsyň.
Bir otursaň || gapdalyndan
Aňsat-aňsat || gopaýmarsyň.

"Taýmaz baba" poemasynyň ähli setirlerinde-de, şu mysaldaky ýaly, dört bogundan soň gaytalanýan ritmiki içki cäginme berk saklanypdyr. Hut şonuň üçin ol poema boýdan-başa gaty ýeňil hem-de akgynly okalýar.

Soňky ýyllardaky türkmen poeziýasynyň bogun ölçeginde ýazylýan goşgularynda beýan edilýän pikir-duýgynyň hasiýetini boydan-başa bir meňzeş ritmiki tolkunda däl-de, onuň aýry-aýry böleklerini has batly ritmde nygtap beýan etmek maksady bilen bir setiri iki, üç satire bölmeklik güýçlendi. Bu hili bölmekligiň göz önünde tutulýan maksada laýyk gelýän yerlerinin bardygyny inkar etmek bolmaz:

Ölüm ýüpi yrgyldap dur üstünde.
Astynda-da jygyldap dur eşafot.
Emma sen şonda-da gozganman bilyň,
Dagdanmydyň,
Daşdanmydyň,
Adamzat!

(K. Gurbannepesow).

Bu mysaldaky "dagdanmydyň", "daşdanmydyň" diýen sözlerin hersiniň aýratyn bir setir edilmegi ýöne ýerden däl. Ol sözler özbaşyna bir setir edilende, şol sözlerden soňky ritmiki säginme has anyk duýarlykly bolup, şol sözlerin hygtalmagyna kömek edýär. Ol sözler anyk duýarlykly ritmiki säginme arkaly nygtalanda bolsa, goşgudaky pikir-duýgynyň düyp manysynyň gowy aýdyňlaşmagyna, emotsional hasiýetinin güýçlenmegine kömek edýär.

ARUZ SISTEMASY. Aruz sistemasy şygyr setirlerindäki uzyn we gysga bogunlaryň sanlary hem-de orunlary taýyndan deň ölçegde yzygider gaýtalanyp gelmegine esaslanýan goşgy düzüliş ölçegidir. Aruz ölçegi gadymy şygyr düzüliş sistemasy bolup, ol arap edebiýatynda köp wagtlardan bari dowam edip gelipdir. Araplar Orta Aziýa aralaşandan soň, aruz ölçegi Eyran edebiýatyna, onuň üsti bilen türki halklaryň edebiýatyna geçipdir.

"Bu şygyr sistemasy tebigatynda uzyn we gysga bogunlar bolan dillere mahsus sistemadyr" (Y. E. Bertels). Türkmen diliňde bolsa bogunlary uzyn we gysga aytmaklyk pars diliňdäki ýaly güýçli duyulmaýan Şonuň üçin hem türkmen poeziýasyndaky aruz sistemasynda ýazylan şygyrlarda uzyn we gysga bogunlary köplenç türkmen diliňdäki adatdaky bolşundan üýtgedip, emeli suratda uzynrak ýa-da gysgarak aytmaly bolýar.

Türkmen diliňde basym esasan sözün soňky bognuna düşýär. Aryz sistemasynda ýazylan şygyrlarda uzyn we gysga bogunlaryň belli bir ýerde gaýtalanyp gelýänligi üçin basym düşýän bogun gysga bognuň gelmeli yerinde gelse, ony goşgynyň heñine laýyk getirip, basymsyz, gysga aytmaly bolýar. Munuň tersine, türkmen diliňde basym düşmeyän, gysga aydylýan bogun uzyn aydylýan bognuň yerinde gelse, ol gysga bogny emeli suratda uzyn bogna öwürüp aytmaly bolýar. Eger türkmen diliňdäki basym düşýän bogun uzyn bognuň gelmeli yerinde gelse, onda ol adatdaky türkmen diliňdäki ýaly aydylýar.

Aruz sistemasynda ýazylan goşgularda çekimlisi gysga aydylýan açyk bogunlar gysga bogun hasaplanýar. Çekimlisi uzyn aydylýan acyk bogunlar hem-de çekimlisi onçakly uzyn aydylmaýan ýapyk bogunlar uzyn bogun hasaplanýar. Çekimlisi has uzyn aydylýan ýapyk bogunlar bolsa bir ýarym bogun hasaplanyp, uzyn-gysga ýa-da gysga-uzyn iki bognuň yerini tutýar. Eger ýapyk bogunlar çekimliden soň gelýän "n", "ň" sesleri bilen gutarýan bolsa, ýa-

da çekimlisi uzyn aydyl "l, r, k, p" ýaly çekimsiz sesler bilen gutarsa, olar açyk bogun hem hasaplanyp bilner. iki gysga bogun bir uzyn bognuň ýerine-de gelip biler. Türkmen diliňde çekimsiz ses bilen gutarýan sözden soň çekimli bilen başlanýan söz gelse, öňdäki sözün çekimsizi yzdaky söze goşulyp aýdylýar. Netijede öňdäki ol sözün soňky bogny açyga öwürülýär. Şeýle bolansoň, ol türkmen diliňde ýazylan aruz ölçegindäki goşgular-da-da açyk bogun hasaplanýar.

Şu hili sertlere laýyklykda uzyn aydylmaly bogunlary kese çyzyk "-" bilen, gysga aydylmaly bogunlary bolsa "V" ýaly bellik bilen alamatlandyrylýar. Aruz sistemasynda ýazylan goşgularda sular ýaly uzyn hem-de gysga bogunlar belli bir tertipde gaýtalanyp gelmek bilen troplara-da bölünýär:

Gül-ýü-zü-ňe || per-wa-na || men || gaý-ry-reý-han || is-te-men,
Ba-ky- ban-mäh || riň-den-doý-sam || ba-gy-bos-san || is-te-men.
-V— -V~ V— -V-

(Magtymguly, "istemen").

Şu mysalda her setirdäki bogunlar dört sany topara bölünipdir. Bogunlaryň bu hili toparyna **stopa** diýilýär. Stopalar çekimli we çekimsiz seslerin sanlaryna hem-de orunlaryna laýyklykda dürli-dürli görnüşde bolýarlar.

Aruz ölçeginiň sekiz sany esasy ölçegi bolup, olaryň her biriniň özbaşyna ady bar. Ýokarky mysaldaky 1-2-3-nji stopalar *failatun*, 4-nji stopa bolsa *failat* diýlip atlandyrylýar.

Aruz ölçegindäki stopalaryň belli bir tertipde gaytalanmagy netijesinde emele gelýän ölçege **bähr** diýilýär. Aruz sistemasynda şonuň ýaly bährleriň on dokuz sanysy bar. Ol bährleriň hem her birinin öz ady bar: *hezej, rejez, remel, mutakarib, müderi, wafir, kemil, mütederik, säryi, münserih, hafif, müjtes, müktezäp, tewil, medit, besit, gerib, kerib, müşekil*.

ERKIN GOŞGY. Häzirki türkmen poeziýasynda belli bir ölçege düzülmeyän goşgular hem peýda boldy:

Siz eý, atomlary ýalap,
Ölüm odun sepeläp,
Ölmek islemeyän jenaplar!
Siz aý, wyždanlary pula satan kezzaplar!
Siz eşidiň!
Ýene-de eşidiň!
Siziň bet niýetlerinizi nogtalamak üçin,
Dünýäde parahatlygy pugtalamak üçin,
Parahatlyk baýdagynyň ýüzünden ogşap,
Adalatyň kasamyny gaýtalap,
Ýok bolsun uruş diýip,
Men sizi näletleýärin.

(G. Seýitliýew, "Biz parahatçylyk üçin göreşýärisT").

Bu mysaldaky setirler 9, 9, 7, 4, 11, 8, 7 bogunlardan ybarat. Gömüş ýaly setirlerin bogun sanlary deň däl. Beýle ýagdaý rus poeziýasynyň toniki (basym) ölçegindäki goşgularynda-da bar. Emma toniki goşgularyň setirlerinde basym düşýän bogunlar deň gaýtalanyp, şonuň esasynda ritm emele gelyär. Türkmen

diliňde bolsa sözlerin belli bir bognuny basymly ýa-da basymsyz aytmak rus diliňe mahsus bolşy ýaly mahsus däl. Şeýle bolansoň, setirlerdäki basym düşýän bogunlaryň sanynyň deňligine esaslanýan toniki toniki ölçegde goşgy döretmek tütken diliňin tebigatyna onçakly gelişmeyär. Şonuň üçin türkmen poeziýasynda toniki ölçegde döredilen goşgular duş gelmeyär.

Biz önde bogun ölçeginde ýazylan goşgularyň kabir setirlerinin ikä, üçe bölünýändigini belläpdik. Formal taydan seretseň, bir setiriň bölünmeginden emele gelen iki ýa-da üç setir hem öz biri-biri bilen-de, bölünmedik setirler bilen-de bogun sany taýyndan deň gelenok. Emma ol iki ýa-da üç setiri bilelikde alanyňda, olaryň bogun sany bölünmedik seirleriňki bilen deň gelyär. Şonuň üçin onuň ýaly setirli goşgular bogun ölçegine degişlidir. Emma ýokarda mysal getirilen setirler beýle däl. Olaryň az bogunly setirlerini birleşdireninde-de, olar bogun sany taýyndan beýleki setirleriňki bilen deň gelmeyär. Şol sebäpli onuň ýaly goşgularda bogun ölçeginde ýazylan goşgy setirlerindäki ýaly deň ölçegde gaytalanýan bogun toparlary (stopalar), säginmeler (tsezuralar) hem olaryň esasynda emele gelýän ritm hem bolmaýar. Bu hili goşgularda kapyýa-da boydan-başa saklanyp durmaýar. Netijede, beýle goşgudaky setirler içki ritmiki gurluşy taydan-da, aýry-aýry halatlarda kapyýasy taýyndan-da biri-biri bilen sazlaşmaýar. Şeýle goşgulara **erkin** goşgy diýilýär.

Birden seredeninde, erkin goşgy prozadan tapawutlanmaýan ýaly bolup hem görünyär. Emma olar okalanda biri-birinden tapamıtlanýar. Ol tapawut hem erkin goşguda liriki mazmunyň, prozada epiki mazmunyň beýan edilýänligi bilen baglanyşykly emele gelýän tapawutdyr. Liriki mazmun has duýarlykly hyjuwa, joşguna yugrulýanlygy bilen epiki mazmundan tapawutlanýar. Liriki mazmunyň şonuň ýaly hasiýetli tarapy erkin goşgy okalanda, setirlerin soňlaryndaky söz batly basym bilen aydylanda we sondan soň has duýarlykly säginilende gowy aýdyňlaşýar. Erkin goşgular şeýle nem okalýar. Okalanda seirleriň sonunda emele gelýän basym bilen säginme, erkin goşgy setirlerinde biri-birine deň gelýän ritm bolmasa-da, olary ritmlä çalymdaş edýär. ine, şol çalymdaşlyk hem erkin goşgyny prozadan belli-külli tapawutlandyryar, onuň goşgulyk hasiýetini güýçlendirýär.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

- 1.Şygyr setirlerindäki içki säginme (pauza) näme we ol nähili hyzmaty yerine ýetirýär?
2. Erkin şygryň aýratynlyklary nämelerden ybarat?
3. Aruz şygyr düzüliş sistemasy nirede döräpdir?
4. Türkmen poeziýasynda haýsy şygyr düzüliş sistemalary bar?
5. Barmak ölçegi (sillabiki) g\>şgy düzüliş ölçegi barada näme bilyärsiňiz?
6. Aruz ölçeginin hasiýetli aýratynlyklary nämelerden ybarat?
7. Nähili ölçegdäki şygyrlara erkin şygyr (werlibr) diýilýär?

ŞYGYR BENTLERINIŇ GÖRNÜŞLERI PLANY:

1. Şygyr bentleri barada düşünje.
2. Mesnewi, gazal we onuň aýratynlyklary.
3. Rubaýy, murapbag, dörtleme we olaryň aýratynlygy.
4. Muhammes, başleme.
5. Altylama, müstezat, Abay bendi.
6. Sonet, polimetpiki we astrofiki şygyr.

Daýanç düşünjeler: Şygyr bendi, şygry bentlere bölmegin pritsipleri, şygyr bendinin gömüşleri; mesnewi, rubayy, goşgy ýa-da murapbag, dörtleme we onuň goşgydan tapawudy, muhammes, säşleme, müsseddes, altylama, müstezat, üçleme, Abay bendi, politetriýa, sonnet, astrofiki goşgy.

Türkmen poeziýasynda setirlerin sanyna we kapyýalaşyş kadalaryna görä biri-birinden tapawutlanýan şygyr bentlerinin dürli gömüşleri bar. Bentlerin ol gömüşlerinin her birinin öz ady bar. Türkmen poeziýasyndaky şygyr bentlerinin gömüşleri şu aşakdakylardan ybaratdyr.

MESNEWI. Bu arap sözi bolup, türkmençe ikileme diýmekdir. Mesnewi her beydi özara kapyýalaşýan iki setirden ybarat bolan goşgy formasydyr:

Gadym eýýamda bir tilki bar eken, -A

Gapyrgasy sanaýmaly hor eken - A

Tokayda bir ýolbars duşupdyr oňa, - B

Diýipdir: "Ýeri, dost, näm bolýar saňa?" - B

(Ata Salyh, "Ýolbars we tilki").

Bu forma türkmen poeziýasynda öň hem, häzir hem ulanylýar. Mesnewide köplenç iri syužetli eserler - poemalar ýazylyar. Sebäbi mesnewi formasynda ýazylan bentler kapyýa taýyndan biri-birine bagly däl. Şonuň üçin ol iri syužetli eser ýazmakda şahyra giň mümkinçilik beryär. Azadynyň "Wagzy-Azat", Ç. Aşyrowyň "Ýaş kilwanyň ýalňyşy" poemalary mesnewi formasynda ýazylan eserlerdir.

GAZAL. Mesnewidäki ýaly gazalyň hem her beydi iki setirden ybaratdyr. Emma onuň kapyýalaşmak kadasy başga hilidir. Gazalda birinji beydin setirleri özara kapyýalaşýar. Galan beýtleriniň bolsa ikinji setirleri birinji beydin setirleri bilen kapyýalaşyp, birinji setirleri kapyýasyz gelyärler:

Pelek älem ryswa kyldy, aýyrypdyr zarymdan, -A

Ne iş kysam, habar bilem men ol Menli ýarymdan, -A

Yns-jynslar tuyur eýlän, zemin lerzana gelmiş, -B

Asmanlar jünbüş kylyp köwkep ýannıyş narymdan -A

Bir rehimsiz şa eripdir, könlüm içre jay tutup -w

Bent eyleyipdir lukmany, habar almaz azarymdan, -A

Gazal formasynda esasan söýgi lirikasy döredilipdir. Bu forma iri syužetli eserler döretmek üçin sahyra giň mümkinçilik bermeyär. Gazalda uly eser ýazjak bolsaň, uçursyz köp kapyýa tapmaly bolýar. Şonuň üçin hem gazalda iri eserler ýazylan, liriki şygrylar düzülipdir.

RUBAYY. Bu arap sözi bolup, türkmençe dört diýmekdir. Rubayy her bendi dört setirden ybarat bolup, 1-2-4-nji setirleri özara kapyýalaşyp, 3-nji setiri kapyýasyz gelýän şygyr formasydyr:

Süýt gerek, gaýmak gerek - A

Gaýmagy ýaýmak gerek - A

Gyzyn ýada bereniň - B

Gözüni oýmak gerek -A

Rubaýy formasy türkmen halk döredijiliginde esasy orun tutýan formadyr. Rubayy formasynda XX asyr türkmen şaýrlary N. Pomma, M. Seyidow we ş. m. eserler döredipdir. Rubayy ýazmagyň ussady Omar Hayyýam hasaplanýar. Rubayy aruz şygyr düzüliş sistemasynda ýazylanlygy üçin Edebiýatçylar häzirki zaman rubayylaryny sözün doly manysyndaky rubayy hasaplamaýarlar.

MURAPBAG. Murapbag arap sözi bolup, türkmençe geçireninde dörtleme diýmekdir. Murapbag formasynda ýazylan goşgularyň her bendi dört setirden ybaratdyr. Birinji bent başaşa, galan bentleriniň her biriniň 1 - 2 - 3- nji setirleri ýanaşyk kapyýalaşyp, dördünji setirleri bolsa goşgynyň birinji bendiniň 2-4- setirleri bilen kapyýalaşýarlar:

Gömlüdi derýalar, ýykyldy daglar, - A

Ýetimler göz ýaşyn döke başlady, - B

Orramsydan bolan haramhpr begler, - A

Ýurdy bir ýanyndan ýyka başlady. - B

Jemagatsyz azan bir gury sesdir, - B

Niçe mollaň okan ylmy hebesdir, - B

Kazylaryň käri çilimdir, nasdyr. - B

Para görse dyza çöke başlady. - A

(Magymguly, "Göz ýaşı döke başlady").

Murapbag türkmen klassyky poeziýasynda iň köp ulanylan forma bolupdyr. Häzirki türkmen poeziýasynda, aýratyn-da aýdym üçin ýazylan goşgularda murapbag formasy işledilýär.

DÖRTLEME. Bu türkmen poeziýasynda täze dörän goşgy formasydyr. Bu forma kapyýalaşmak tайдan murapbagdan tapamatlanýar. Munda dört setirden ybarat bolanbentler, başaşa, boşaşa ýa-da halkalayyn görnüşde kapyýalaşýarlar.

1. Başaşa Kapyýalaşýan dörtleme:

Gündogardan uzadyp men golumy- A

Rus döganma gutlag aýdýan ýnende,- B

Türkmenleriň çyn ýürekden sag boly - A

Ýetsin oňa bu guwançly senede! - B

Sana şöhrat bolsun, beýik rush alky, - B

Seň kömegiň bizi bagtyýar etdi. - G

Doganlyk okaşdyň, el berip ilki, - B

Senin mähriň halky dost-ýar etdi. - G

(R. Seyidow, "Gahryman rus halkyna").

2. Boşaşa kapyýalaşýan döretme:

Ertirmi, agşammy, gündizmi, gije, - A

Saygaryp bolmaýar howanyň yüzün. - B

Çapgynly ýagyny, inlewik yeli - W

Ýadyňa getirýär harasat sözün. - B

(Ş. Kekilow, "Kareliýa jeňnelinde").

3. Halkalayyn kapyýalaşýan dörtlleme:

Ukla, tut agajym, geljek yyla deň - A Giň

meýdanlar ap-ak gardan dolanda - B Gün

oýadar seni bahar bolanda - B Şemal

aydym ay dar ukyň gorap seň -A

(A. Hayydow, "Tudum").

Häzirki zaman türkmen poeziýasynda peýda bolan dörtlämäniň bu gömüşlerinin bentleri kapyýa taydan bir-birine bagly bolmansoň, murapbaga garanda iri syužetli eserler ýazmaga, mazmuny erkin beýan etmäge gowy mümkinçilik beryär. Bu formanyň häzirki türkmen poeziýada ýüze çykmagyna we ulanylmagyna, birinjiden, şol ýagdaý sebäp bolsa, ikinjiden, bu meselede rus poeziýasynyň türkmen poeziýasyna oňayly täsir etmegidir. Malim bolşy ýaly, dörtlämäniň bu gömüşlerinin hemmesi rus poeziýasynda önden bari işledilip gelinyär.

Kabir Edebiýatçylar murapbag bilen dörtlämäniň ikisini-de bir forma hasap edýärler. Dogry, täze dörtlämäniň döremeginde önden gelyän murapbag formasynyň örän uly täsiriniň bolmagyny inkar etmek bolmaz. Emma mazmuny beýan etmekdäki özboluşly aýratynlygyny göz önünde tutanyňda, hil taydan, galyberse, forma taydan hem бүтінлей başga bolan murapbag bilen dörtlämäni bir forma hasap etmek dogry däldir. Murapbag bilen dörtlämäniň her bendi dört setirden ybarat bolsa-da, olaryň kapyýalaşmak düzgüni önde görüp geçişimiz ýaly, бүтінлей başga hilidir. Dörtlämäniň başaşa kapyýalaşýan gömüşi murapbag formasyna ýazylyan goşgularyň birinji bendiňe meňzeş bolsa-da, galan bentlerine kapyýalaşmak taydan asla meňzemeyär.

MUHAMMESİ Bu-da arap sözi bolup, türkmençä geçireninde başleme diýmekdir. Muhammesin her bendi baş setirden ybarat Bolup, birinji bendin hemme setirlpri ýanaşyk kapyýalaşýar, galan bentlerin hem öňdäki dört setiri ýanaşykjiapyýalaşýar, refren bolup gelyän başinji setiri bolsa, birinji bendin iri bilen kapyýalaşýar.

Görkezip ýarym yüzün, diwana kylmyşdyr meni.- A Salyban

janymga ot, perwana kylmyşdyr meni. - A Sabr-kararymny

alyp, lertzana kylmyşdyr meni. - A Belli bir meşhur edip,

weyrana kylmyşdyr meni. - A

*

Bir günä mähnet okuna şana kylmyşdyr meni. - A
 Aglayyr bu derdiňe dözmeyän çenden gözlerim. - B
 Doldurypdyr yer yüzüni syly-müjgän gözlerim. - B
 Nowbahar ýaňlyg töker eşkini perwan gözlerim. - B
 Neyley ogryn dayyma ahysta pynhan gözlerim. - B
 Gijeler daň atgyça, girýana kylmyşdyr meni - A

(Zelili, "Perwana kylmyşdyr meni").

Muhammes türkmen klassyky poeziýasynda köp ulanylan formadyr. Ol häzirki türkmen poeziýasynda-da azda-kände ulanylýar. Murammesiň refrenleri kapyýa taydan biri-birine bagly bolansoň, bu formada iri eserler ýazyлмаýar.

BÄŞLEME. Bu-da edil dörtleme ýaly soňky döwrüň türkmen poeziýasynda peýda bolan şygyr formasydyr. Başlemäniň her bendi muhammesiňki ýaly baş setirden ybarat bolsa-da, onuň kapyýalaşmak kadalary muhammesden bütinley tapawutlanýar. Galyberse-de, munammesiň her setiri esasan 14, 15, 16 bogundan ybarat bolsa, başlemäniň 8,11 bogunlardan ybarat bolanlaryna-da düş gelmek bolýar.

8 bogunly:

Seslen-seslen golda sazým, - A
 Kakdygymça tarlaryňa. - B
 Güýçli ýaňlan eý owazým, - A
 Ýetip hyrydarlaryňa, - B
 Eşdil dosty-ýarlaryňa. - B

(R. Seyidow, "Sazým")

11 bogunly:

Gülyär yüzümize asmanyň yüzi, - A
 Asmanymyüzünde ýalkymly nur bar - B
 Göyä biz oz howa, öz günümüzizi - A
 Sowgat getiren dek Moskwa gülyär, - B
 Moskwada ýazyň günü parlaýar - B

(G. Seýitliýew, "Moskwada").

Görşümüz ýaly, bu başlemeler kapyýalaşyşlary we bogun sanlary taýyndan muhammesden bütinley/tapawutlanýarlar. Şonuň üçin başlemäniň bu gormalaryny muhammes bilen gatyşdyrmak bolmaz.

MÜSSEDDDES. Bu arap sözi bolup, türkmençä geçireninde, altylama drymekdir. Musseddesiň her bendi alty setirden ybarat bolup, kapyýalaşmak düzgüni edil muhammesiňki ýalydyr:

Däli köňül, neylär sen, geldin jahan içinde, - A
 Ten toprakdyr eglenmez göwheri jan içinde, - A
 Galdyň dünýa gamynda, yüregin gan içinde, - A
 Abat diýip el urdun, düýbi weýran içinde, - A
 Rüstem guma garylyp, galdy yegsan içinde, - A
 Sen olaryň içinde galmaz sen san içinde, - A

Ýa ylaha, sen sakla, garakçydan yollarda, - B
 Sagda-solda çaparlar, suw akmaýan çöllerde, - B

Köňül dünýa gamynda, haram sözler tillerde, - B
 Men bir aýyz bende men, kemine men gullarda, - B
 Köp günäler gazandym az pursatly yollarda, - B
 Hyjalata goymagyl, ýagşy-ýaman içinde. - A
 (Magtymguly, "içinde").

ALTYLAMA. Bu-da XX asyr türkmen poeziýasynda täze dörän formadyr. Munuň hem kapyýalaşyşy başlemäniňki ýaly dürli görnüşdedir:

Ortada otyrdy Nar-da, Meylis-de, - A
 Durdygyça has gyzýardy meylis-de, - A
 Sereýän ýok ikä öten sagada... - B
 Iň ilkinji gezek ömür boyunda, - W
 Öz dördünji zürýadynyň toyunda, - W
 Bir bulgur göterdi Medet aga-da. B

(K. Gurbanepesow, "Medet aga ökünýär").

Ýokardakydan başga-da her bendi 7, 8, 9, 10 setirden ybarat bolan goşgular hem bar.

Türkmen klassyky poeziýasynda duş gelyän yedilemeleriň käbiri muhammesin, müsseddesiň kapyýalaşyşy ýaly kapyýalaşýar. Muňa Magtymgulynyň "Nazar eyle", Ceydiniň "Gelendir", "Tapylmaz" ýaly eserlerini mysal görkezmek bolar.

Türkmen poeziýasynda yedilemäniň dürli görnüşde kapyýalaşýanynda-da duş gelmek bolýar. Mollanepesiň "Iskäp ki gözel ýary" dien yedilemesi *aaaabbbw* görnüşde gelyär.

Her bendi sekiz setirden ybarat bolan eserler hem häzirki poeziýada duş gelyär. A. Kowusowyň "Bahar aýdymy", J. Ilmyradowyň "Bu gün bizin meydanda" ýaly şygrylary muňa mysal bolup biler. Olaryň kapyýalaşyşy şeýle:

a b w b g d e d a b a b a b w w

Her bendi dokuz setirden ybarat bolan goşgular türkmen klassyky poeziýasynda duş gelyär. Magtymgulynyň "Jyda boldum", "Nyşan" atly goşgulary her bendi dokuz setirli goşgulardyr. Olar şeýle kapyýalaşýar: Birinji bent: a a a a a a a a

Ikinji bent: b b b b b b b b a

Her bendi on setirden ybarat bolan goşgy düzüliş formasy türkmen klassyky poeziýasynda seýregräk, häzirki poeziýada köpräk duş gelyär. Klassyky poeziýada Mollanepesiň "Gözelim" diýen goşgusyny muňa mysal edip görkezmek bolar. Onuň kapyýalaşyşy şu aşakdaky ýalydyr: Birinji bent:

a a a a a a a a a , Ikinji bent: b b b b b b b b a

Häzirki türkmen poeziýasynyň onlamada ýazylan görnükli eseri A. Kekilowyň "Söýgi" poemasydyr. Onuň kapyýalaşyşy mesnewiniňki ýalydyr: aabbwwggdd.

MÜSTEZAT. Bu formada ýazylan goşgularda köp bogunly uzyn setirler az bogunly gysga setirler bilen gezekleşýär. Uzyn setirler nähili formada kapyýalaşsalar, gysga setirler hem öz aralarynda şonuň ýaly formada^

kapyýalaşýarlar:

/

Eý ýary Harezmi, sana birnäçe ebýat

Bizden ola peşgeş.
 Men kabyly-şägirdem, olun siz mana ussat,
 Hiç olmaýalym kaş.
 Gam deşdide awara bolup ýary-zebunym,
 Aklym dagy hayran,
 Aýp etme, eger, tartar isem şöhleli perýat,
 Synam doly ataş.

(Şeýdi, "Ey ýary Harezmi").

Şu mysaldan görnüşi ýaly, bu formada ýazylan goşgularyň uzyn setirleri-de, gysga setirleri-de öz başlaryna alanynda rubayynyňky ýaly kapyýalaşýarlar. Bu hili formada ýazylan goşgular türkmen poeziýasynda gaty seýrek duş gelyär.

ÜÇLEME. Häzirki türkmen poeziýasynda her bendi üç setirden ybarat bolan goşgy formasy hem belli derejede duş gelyär. Bu forma ilki bilen rus poeziýasynda döräpdir we ol tertisine (üçleme) diýlip atlandyrylypdyr. Rus poeziýasyndaky üçlemäniň aşakdaky ýaly berk kapyýalaşyş kadasy bolupdyr:

Birinji bent: aba Ikinji bent: b w b Üçünju bent: w g w

Türkmen poeziýasyndaky üçleme başga hili kapyýalaşýar:

Kolhözçylar döküp kümüş dek derin, - A
 Bejeryär "ak altyn" ekilen yerin – A
 Çünki Watanymyň talaby şeýle. - B

Watanyma gelmesin diyp hiç bela, - W
 Serhetçi postda dur göyä berk gala, - W
 Çünki Watanymyň talaby şeýle. - B

(D. Baýmyrodaow, "Watanymyň talaby şeýle").

Adamy bezeyän oy-hyýalydyr. - A
 Öz bilyän zadyňy öwretmän gitmek - B
 Hazynaňy gizläp giden ýalydyr. - A

Her kim tapawersin öz ornun, ýerin, - W
 Mis teňňeler üçin uly ejirdir - G
 Arasynda ýatmak altynyň, zerin. — W

(A. Annaberdiýew, "Üçlemeler").__^^

ABAÝ BENDI. BU bent alty setirden ybarat bolup, onuň \, X A, 5-nji setirleri dört ýa-da yedi, 3, 6-njy setirleri yedi ýa-da on baş bogundan ybarat bolup, a, a, b,w,w, b görnüşde kapyýalaşýan goşgy formasydyr. Bu hili formadaky bendi ilkinji gezek meşhur gazak şahyry Abay Kunanbaýew ulanypdyr. Şonuň üçin hem oňa **Abay bendi** diýilýär.

Ajy günler,
 Süýji günler
 Geçer durman ilimden.
 Bor bereket,
 Bar bereket

Öner atyz-çilimden.

(Y. Pirgulyýew, "Hamman hannas").

POLIMETRIÝA. Bir eseriň dürli-dürli goşgy ölçeginde we formasyndaky döredilýän halatlary-da bolýar. Bir eserde ulanylýan şonuň ýaly dürli bentli, köp ölçegli goşgy formasyna **polimetriýa** diýilýär.

Türkmen poeziýasynda öň bolmadyr bu tazeligin emele gelmegi Ýöne ýerden däl. Poetiki eserde beýan edilýän mazmunyň hemme yeri bir hili häsiýetde bolmaýar. Bir ýerde waka, hadysa, nähilidir bir görnüş suratlandyrylsa - epiki mazmun beýan edilse, ýne bir ýerde şol wakanyň, hadysanyň, görnüşiň täsiri bilen gahrymanda emel gelen joşgunly duygy - liriki mazmun beýan edilýär. Liriki mazmunyň hem kä yerinde hasratly duygy güýçli bolsa, kä yerinde şatlykly, guwançly duygy güýçli bolýar. Şahyrana eserlýerdäki mazmunyň, duýgynyň şu hili dürli häsiýete eýe bolýan yerlerini öz häsiýetine laýyk gelýän formada beýan etmeklik mazmunyň diňe bir manysy taýyndan dal, häsiýeti taýyndan-da doly açylmagyna has gowy mümkinçilik beryär.

SONET. Bu on dört setirden ybarat bolan, setirleri dürli görnüşde (a b b a-w g w g-d d e-j j e ýa-da a b a b-w g w g-d e d e-j j) kapyýalaşýan goşgy formasydur. Bu forma ilki XIII asyrdaky italýan poeziýasynda döräp, soň fratsuz, iňlis, rus hem-de beýleki kabir halklaryň poeziýasyna geçýär.

Sana bagyşlanan şada sözlerim, - A Belki
teşneligiň gandyrrar bir dem. - B Şey dip
yeňleyändir iň agyr derdim, - B Mundan
artyk seni oda dözmerin. - A

Ogul-gyzym ösup gelyär şäherde, - W
Olar sana, sen olara belet däl. - G
Göryän zady daş yol diysem galat däl. - G
Çöl diyyän yerleri Gäwers, Bäherden... - W

Menin borjum seni hemmä söydürmek, - D
Egniňe maysadan lybas geydirmek. - D
Bu sözlem hak. Ant içýäriň çörekden. - E

Sana aytjak bolup ey göryän sözlem, - J
Yelden, suwdan, Günden iberyän sözlem - J
Kalbymda şineläp çykdy yürekden. - E

(N. Bayramow, "Garagum").

ASTROFIKI GOŞGY. Bu setirleri deň ölçegde bentlere bölüAmeyän, haýsy ýerde näçe setir öz aralarynda sazlaşyp bendi düwse, şonça setirden, ýagny iki, üç, dört, baş, alty we ondan-da köp setirden ybarat bolan bentli goşgy görnüşidir:

Gara yerin üstünde,
Gök asmanyň astynda,
"Heley" diýilýän sözi
Kim tapdyka aslynda?

Ol sözi ilki tapan
 Ne-hädayhon, ne çopan.
 Diýýärler: ilki sapar Ol
 gödek sözi tapan Kyrka
 çenli kyrk sapar Öylenen
 Yekegapan.

(K. Gurbannepesow, "8-nji mart degişnesi").

Häzirki türkmen poeziýasynda astrofiki goşgular gitdigiçe köp ulanylýar. Munuň beyle bolmagy-da Ýöne ýerden dälidir. Bir esýerdäki bentlerin dürli ölçegde bolmagy intonatsion-sintaktiki gurluşyň hem dürli ölçegde bolmagyna getirýär. Bu bolsa öz gez^ginde^goşgudaky mazmunyň - liriki gahrymanyň piker-duýgusynyň özi*äsîyetine laýyk formada şöhlenenmegine giň müminçilik beryär.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Şygyr bentlere (gömüşlere) bölünende nämä esaslanylýar?
2. Mesnewi we gazal biri-birinden nähili tapawutlanýar?
3. Rubayy, goşgy (murapbag), dörtleme özara nähili tapawutlanýar?
- 4 Muhammes we başleme hähili kapyýalasýar?
5. Abay bendi, müsseddes we altylamany biri-birinden hähili tapawutlandyrmaly?
6. Polimetriýa goşgy formasy hähili bolýar?
7. Sonet ilki nirede döräpdir we nähili goşgy formasy?
8. Astrofiki şygyr diýip nähili şygra aýdylýar?

EDEBİ ŽANRLAR WE ONUŇ GÖRNÜŞLERI PLANY:

1. Edebi žanr barada maglumat.
2. Epos kysymy we onuň gömüşleri.
3. Lirika kysymy we onuň görnüşleri.
4. Drama kysymy we onuň gömüşleri.
5. Liro-epiki kysym we onuň gömüşleri.

Daýanç düşüňjeler: "Žanr" düşünjesi, çeper eseriň kysymlara bölünmegi, edebi kysymlaryň biri-birinden häsyyetli alamatlary, epos kysymy we onuň gömüşleri, lirika we onuň esasy gömüşleri, drama we onuň gömüşleri, liro-epika we onuň esasy görnüşleri.

Her bir aaamyň hasiýeti, ideýasy, onuň işi, hereketi, gepleşigi, öz pikrini, duýgusyny özüniň beýan etmegi, ol hakda başgalaryň gürrüň bermegi arkaly belli boýýar. Onuň bilen baglanyşykly bolan durmuşyň beýleki taraplary-da bizin görmegimiz ýa-da ol hakda başga birinin gürrüň bermegi arkaly aýdyňlaşýar. Çeper edebiýatda-da adam hasiýeti, ideýasy we durmuşyň beýleki taraplary ýokarda bellänlerimiz ýaly hakykatdaky bolşy ýaly dürli formalarda şöhlelendirilip görkezýär. Bir eserde, mysal üçin, Magtymgulynyň "Bagtym garadyr" diýen goşgusynda gahrymanyň durmuşy, hasiýeti, ideýasy, gahrymanyň durmuşyny özüniň beýan etmegi bilen aýdyňlaşsa, başga bir eserde, mysal üçin, Ata Gowşudowuň "In soňky arçyn" powestinde gahrymanyň hasiýeti, ideýasy, durmuşy ol hakda awtoryň gürrüň bermegi, suratlandyrylyp görkezilyän işi, hereketi, kä ýerde beýan edilýän duygulary, söz arkaly malim boýýar. Ýne bir eserde, mysal üçin, Berdi Kerbebayewiň "Aýgytly ädim" romanynda bolsa gahrymanlaryň durmuşy, hasiýeti, ideýasy olaryň hereketleriniň we gepleşikleriniň üsti bilen belli bnoýýar. Çeper edebiýatda adam hasiýetini, durmuşyny, ideýasyny suratlandyrmagyň, ine sular ýaly dürli hili formalaryny alamatlandyryan zat žanrdyr.

Edebiýatyň ösüş protsesinde emele gelen žanrlaryň in esaslary lirika, epos, drama we liriki-epiki žanrlardyr. Olaryň he her birinin aýry - aýry gömüşleri (mysal üçin, epos žanrynyň hekaýa, powest, roman we ş. m.) bardyr.

"Janr" frantsuz sözi bolup, ol türkmen diliňde hil, gömüş diýen manyny aňladýar. Şeýle bolsa, onda janr diýmek, durmuşy çeper suratlandyrmagyň hil taydan tapawutlanýan formalarynyň özboluşly bir gömüşi diýmekdir. Kabir halatda ýokarda agzalan žanrlaryň öz içindäki gömüşlerine-de janr diýilýär. Mysal üçin, hekaýa žanry, roman žanry we ş. m. Beýle diýilmegi bir tarapdan nädogry hem dälidir. Sebäbi epos žanrynyň aýry-aýry gömüşleri bolan hekaýadaky we romandaky durmuşy suratlandyrmagyň formalarynda tapawutlar bar. Şeýle-de bolsa, žanrlaryň gömüşlerine janr diýilmegi bulaşyklyk döredýär. Şonuň üçin hem biz durmuşy çeper suratlandyrmalar diýip, olary öz içindäki gömüşlerini bolsa görnüş (epos žanrynyň gömüşleri, liriki žanrynyň gömüşleri we ş. m.) diýip atlandyryjakdrys.

Edebi žanr we olaryň aýry-aýry gömüşleri edebiýatyň ösüşiniň belli-belli döwürlerinde emele gelipdirler. Öňki türkmen edebiýatynda esasan lirika hem-de liriki-epiki žanrlar bolupdyr. Halk döredij iliginde epik žanryň hem anekdot, rowaýat, epiki ýaly gömüşleri bolupdyr. Emma ol döwürde epiki žanryň oçerk, hekaýa, nowella, powest, roman ýaly realistik hasiýetli gömüşleri, drama žanry bolmandyr. Olar soňky döwürdäki türkmen edebiýatynda peýda boldy we esasy orun tutýan žanrlara we gömüşlere öwrüldiler.

1. EPOS KYSYMY

Epos termini edebiýat ylmynda iki hili many aňladýar. Birinjiden, epos diylende, halkyň durmuşynyň belli bir döwründe uly taryhy ähmiýete eýe bolan wakany giň masştabda beýan edýän halk döredij iliginin eserleri göz önünde tutulýar. Mysal üçin, türkmenleriň " Görogly" eposy, ermenileriň "Dawud Sasunly" eposy, gyrgyzlaryň "Manas" eposy we ş. m. Ikinjiden, gahrymanlaryň hasiýetini, ideýasyny, durmuş wakalary, hadysalary bilen baglylykda yzygider beýan edip, suratlandyryp görkezmek bilen aýdyňlaşýan eserlere epos ýa-da epiki eserler diýilýär. Epos termini bu ýerde durmuşy çeper suratlandyrmagyň özboluşly bir formasynyň hilini aňladýar. Edebiýat teoriýasynda-da epos temrininin ine şu ikinji manasyndakysy ulanylýar.

Durmuşy çeper suratlandyrmagyň epiki formasynyň epos žanrynyň beýleki žanrlardan tapawutlanýan nähili aýratynlygy bar?

Beýleki žanrlara garanda epiki žanryň gerimi giň bolup, onda adam hasiýetini, durmuşy şöhlendirmegiň hemme serişdeleri ulanylýar. Ýazyjy epiki

eserlerde diňe bir lirikadaky ýaly daşky töweregiň bilen gahrymanda döreyän içki duýgyny beýan etmek bilen ýa-da dramadaky ýaly gahrymanlaryň aýry-ayry halatdaky hereketini, gepleşigini bermek bilen çäklenmeyär.

Epiki

eserlerde belli döwür içindäki hereketlerini, göreşlerini, durmuşyndaky, aňyndaky, häsiýetindäki özgerişleri yzygider suratlandyrylýar, gahrymanlaryň nähili ýagdaýda ýaşaýandyklary, hereket edýändikleri barada yzygider maglumat berilýär. Ýazyjy epiki eseriňde suratlandyrylan zatlarýa bolan garasyny-da, öňe süryän ideýasy-da liriki eserlýerdäki ýaly hemme halatlarda gönüden-göni özüniň (liriki gahrymanynyň) adyndan beýan edilip durmaýar. Ol ony köplenç položitel gahrymanlarynyň hereketleriniň, göreşleriniň, gepleşikleriniň, jemläp aydanda, olaryň obrazlarynyň üsti bilen aňladýar.

NAKYLL. Nakyllar in kiçi göwrümlü epiki eserlerdir. Ýöne welin göwrümi kiçi bolsa-da, ideýasy biçak çuň hem-de giňdir. Nakyllarda adamlaryň uzak döwürler içindäki ýaşayyş praktikasynda dogrulugy ençeme gezek kemsiz tassyklanýan gutamykly pikirler az söz bilen inňän çeper söz formada beýan edilýär. Mysal üçin "işlemedik dişlemez", "Ýatan öküze im ýok", " Baş bolmasa, göwre läş" ýaly nakyllardaky pikiri şol nakyllardakydan az söz bilen beýan etmek mümkin däl. Nakyllar proza görnüşünde-de, goşgy gömüşünde-de döredilipdir. Ýokarda mysal getirilen nakyllar proza gömüşünde bolsa, aşakdaky

nakyllar
formasyndadyr:

goşgy

Dokluk näme diydirmez,
Açlyk näme iydirmez.
iki bolup bire degmez, Gözli
bolup köre degmez

Ýagşy aýal, ýagşy at
Gülmezden öň güldürer.
Ýaman aýal, ýaman at
Ölmezden öň öldürler.

Nakyllaryň hasiýetli çeperçilik aýratynlygy olarda parallelizmiň köp ulanylýanlygydyr: "Ogly eklän tanar, aty - saklan", "Tikensiz gül bolmaz, zähersiz - bal" we ş. m.

Nakyllaryň tematikasy gaty giňdir. Olarda durmuşyň ähli meselesine degişli pikini, garayyşlar şöhlelenýär.

Nakyllaryň çuň pikiri az sözde beýan etmekde ýazyjy-şahyrlar üçin-de aýaýyp nusgadyr. Söz ussatlary nakyllardan diňe bir nusga almak bilen çäklenmän, olary öz döredijiliginde-de giňden peýdalanylýarlar.

MATAL. Matallar hem epiki kysymyň iň kiçi gömüşlerinden biri bolup, göwrümi hem-de formasy taýyndan nakyllara çalyň edýär. Matallarda gürrüňi edilýän zadyň ady agzalmaýar-da şol zadyň reňkiniň, formasynyň, uly-kiçiliginiň, agramynyň we ş. m. taraplarynyň nähilidigi, onuň nämä meňzeyändigini aýdylýar:

Daşy gan dek, içi un dek, oturanda Allaguly han dek (Igde).

Yeri ak, tohumy gara, el bilen ekerler, dil bilen orarlar (Hat) we ş. m.

Nakyllar ýaly matallar hem özboluşly kämilleşen husga hökmünde ýazywly edebiýata düýpli täsir edýär. Hut şonuň hetijesinde-de ýazuwly Edebiýatda metal hasiýetli eserler uzak döwürlerden bari peýda bolup gelyär. Muňa mysal hökmünde Magtymgulynyň "Kaydadygy bilinmez", "Üçi öwlatdan", Misgingylyjyň "Durandyr" ýaly matal hasiýetli goşgularyny görkezmek bolar. Onuň ýaly goşgulara edebiýaty öwreniş ylmynda **lugaz** diýilýär.

Lugazda matallardaky ýaly hemişe durmuşdaky ýa-da tebigatdaky anyk bir zat hakda däl-de, rowaýatlarda, miflerde, kabir belli-belli eserlerde beýan edilýän wakalar, hadysalar, oňa gatnaşýan gahrymanlar hem tapmaca hasiýetinde beýan edilyär. Şonuň üçin lugaz matallara garanda çylşyrymlydyr.

Halk döredijiliginiň hem-de geçmiş edebiýatyň bu hili matal hasiýetli eser döretmek däbi häzirki türkmen edebiýatynda-da dowam etdirilýär. B. Kerbabayewiň "Kim bilmeşek", N. Pommanyň "Tapmaçalar" atly eserler topary munuň aýdyň mysalydyr.

Şahyrlaryň matallarda nusga alyp döreden tapmaca goşgularynyň mazmuny epiki hasiýetlidir. Şonuň üçin ýazuwly Edebiýatdaky tapmaçalar goşgy formasynyň ýazylan bolsalar-da, olar esasan epiki kysyma degişlidir.

ANEKDOT-ŞORTA SÖZ. Gülkünç häsyyetli adamyň aýry-aýry halatlardaky işi, ýagdaýy, bolşy bilen baglylykda ýüze çykýan gülkili wakany gysga beýan edýän epiki esere **anekdot** ýa-da **şorta söz** diýilýär. Muňa mysal hökmünde halk arasynda giňden meşhur bolan Ependiniň Myraly bilen Soltansöýüniň, Keminäniň ady bilen baglanyşykly bolan şorta sözleri

görkezmek bolar. Ol anekdotlar asyrlar boyy dilden-dile geçip, bizin döwrümize gelip yetipdir.

Anekdotlar diňe öňki asyrlarda däl, häzirki döwürde-de döreyär. Ata Salyhyň, Pyhy Taganyň adyna aydylýan anekdotlar munuň aýdyň mysalydyr.

ROWAÝAT-LEGENDA. Rowaýat-legendalar hem epos kysymynyň anekdotlara ýakyn görnüşidir. Emma esasynda taryhy wakalaryň ýatýandygy, onuň hemme halatlarda anekdotlardaky ýaly gülküli bolmaýandygy, galyberse-de köplenç möçberiniň ulurak bolýandygy bilen rowaýatlar anekdotlardan tapawutlanýarlar.

Rowaýatlaryň köpüsi aýry-aýry yerlere, (şäherlere, obalara, derýalara) dakylan atlar bilen, taryhy ýa legendar adamlar hem wakalar bilen baglanyşyklydyr. Mysal üçin, Nöküs, Dörtgül, Hojaili, Daşhowuz we ş. m. "ençeme atlaryň gelip çykyşy barada rowaýatlar bar.

Rowaýatlaryň köpüsinde taryhy şahslaryň durmuşynda bolan möhüm wakalar hakdaVürrüň berilyär. Keymir kör, Magtymguly, Şeýdi hakyndaky rowaýatlar muňa mysal bolup biler.

ERTEKI. Ertekiler epiki kysymyň iň gadymy gömüşleriniň biridir. Ertekiler özleriniň hasiýetine görä üç topara bölünýärler: durmuşy ertekiler, haywanlar hakyndaky ertekiler, fantastiki (hyýaly) ertekiler.

Durmuşy ertekilerde halkyň durmuşynda bolýan wakalar, hadysalar we onuň içinde hereket edýän gahrymanlaryň häsiýetleri, ideýalary käte realistik häsiýetde, käte toslanyp has ulaldylan görnüşde beýan edilyär.

Haywanlar hakdaky ertekiler özleriniň allegoriki hasiýeti bilen durmuşy ertekilerden tapamıtlanýarlar. Olarda esasy gahrymanlar haywanlardyr. Emma haywanlar hakdaky ertekilariň hemmesinde diýen ýaly göz önünde tutulýan esasy zat haywanlaryň üsti bilen adam häsiýetlerini açyp görkezmeklikdir.

Fantastiki ertekilerde hakykatyň suratlandyrylyşy ertekileriň ýokarda görüp geçilen tiplerinden tapawutlanýar. Fantastiki ertekilerde hakykatda bolmadyk zatlar hem suratlandyrylýar. Şonuň üçin olara fantastiki ertekiler diýilýär.

BASNÝA. Basnýa epiki kysymyň haywanlar hakdaky ertekilerine ýakyn bolan bir görnüşidir. Ýöne basnýada diňe haywanlar däl-de, başga jansyz zatlar barada gürrüň edilip, şonuň üsti bilen hem adam hasiýetiniň beýan edilýän wagtlyry bolýar. Basnýalar köplenç sygyr formasynda, kä halatlarda proza görnüşinde-de ýazylýar. Basnýalar nähili formada ýazylsa-da anekdotlar ýaly gysga bolýarlar. Basnýalarda haýsy-da bolsa iki-üç töweregindäki haywanyň ýada başga zadyň belli bir wagtdaky bolşy beýan edilip, ahyrynda şonuň üsti bilen adam durmuşyna degişli giňden umulylaşdyrylan ideýa öňe sürülyär. N. Annagylyjyň "Azgynyň ýazgydy" basnýasynda möjek bilen tilkinin gatyrlara, towşanlara gün bermeyişleri, ahyrynda olaryň geçi awlamak üçin agyla girende duylup helak boluşlary beýan edilyär. Şahyr bu syujetden şeýle ideýa çykarýar:

ile jebir etse, azsa kim-de kim, Oňa
durmuş çykar şu hili höküm.

NOWELLA WE HEKAYA. Nowella özünüň hasiýetine we kompozitsion gurluşyna görä anekdot-şorta sözlere ýakyndyr. Olaryň ikisinde-de syujet garaşylmadyk ýagdaýda birden çözülyär. Emma nowella anekdotlara garanda göwrüm taýyndan uly bolýar. Beyle bolmagynyň sebäbi-de nowellada

gahrymanyň hasiýeti we onuň ýüze çykmagyna sebäp bolýan waka anekdotdakydan giň suratlandyrylýar. Bu meselede nowella hekaýa ýakynlygy. N. Saryhanowyň "Arzuw" atly nowellasynda kolhozda yhlasly işläp, maşgalasyny gurplandyran Aman aga we Jemal eje goşunda gulluk edip yören ogly Mämmedi öylendirmegi yüreklerine düwyärler. Jemal eje ogluny köne milli döp boýunça öylendirmekçi. Ata-ene bu meselede ogluna geňesmek üçin onuň gulluk edýän ýerine gelyärler. Görseler, mesele başgaça çözülipdir - olaryň ogly rus gyzyna öýlenipdir.

Nowellalarda esasy gahrymanlaryň maksady başa barýjak ýaly bolup görünyärv. Emma ahyrynda birden garaşylmadyk waka peýda bolup, gahrymanlaryň etjek bolýan işi başgaça çözülyär.

Epiki kysymyň kiçi formasynyň bir görnüşi bolan hekaýada köplenç bir ýa-da iki waka suratlandyrylyp, bir ýa-da iki-üç towereginde bolan gahrymanlaryň hasiýetiniň kabir taraplary açylyp görkezilyär. Hekaýadaky sýužetiň esasynda ýatýan konflikt nowelladaky ýaly kulminatsiýa ýakynlaşyberende, birden ýitileşmän, ösmän, baglanyşdan başlap, kem-kemden ýaybaňlanýar.

Nowella we hekaýa durmuşyň kabir möhüm wakalaryny suratlandyrmak üçin oňayly formadyr. Bular sýužeti, kompozitsiýasy taýyndan poweste, romana garanda has Ýönekeydir. Şeýle-de bolsa, nowellanyň, hekaýanyň hem ylşyrymly tarapy bardyr. Olarda az sanly gahrymanyň az sanly wakanyň içinde edýän hereketini suratlandyrmak bilen durmuşyň tipik hadysasynyň mazmuny, tipik hasiýetler açylyp görkezilyär. Kiçi formada ony açyp görkezmek, bir tarapdan, çylşyrymly bolsa, ikinji tarapdan, ol ýazyjynyň ussatlygynyň kämilleşmegine täsir edýär. Bu barada A. M. Gorkiy şeýle diýýär: "Hekaýa sözleri tygşytlamagy, materially logiki yerleşdirmegi, sýužeti aýdyňlaşdyrmagy we temany anyklaşdyrmagy öwredýär..."

OÇERK. Oçerk hem epiki kysymyň hekaýa ýakyn gömüşlerinden biridir. Emma oçerk özüniň köp taraplary bilen çeper eseriň beýleki gömüşlerinden tapawutlanýar. Çeper eseriň hekaýa, poman, drama we ş. m. gömüşlerinde birnäçe wakanyň, birnäçe adam häsiýetleriniň biri-birine ýakyn bolan esasy taraplary jemlenip, tip iki e şdirilip gahrymanyň obrazyna şöhlelendirilýän bolsa, oçerkde beýle däl. Onda durmuşda, konkret bir ýerde bolan waka, hadysa we adamlaryň işi, göreşi, hasiýeti beýan edilyär. Oçerkde kabir detallar bolaymasa, gahrymanlar we olaryň durmuşy, işi ýazyjynyň fantaziýasy arkaly giňden tipikleşdirilmeyär-de, esasn durmuşdaky konkret bolşy ýaly beýan edilyär.

Şunun ýaly hasiýete eýe bolan oçerk, M. Gorkiniň belleýşi ýaly, ylmy-barlag işi bilen çeper edebiýatyň aralygynda duran eserdir. Kabir oçerkleriň mazmunynda, formasynda ylmy-barlag işine has ýakyn bolýar. Mysal üçin, B. Kerbabayewiň "Mollamurt" atly oçerkinde Mollamurtuň hasiýeti barada-da gürrüň bermek bilen, onuň döredijiligine-de ylmy esasyda baha berilyär. ine, sular ýaly ylmy hasiýeti güýçli bolan oçerklere *ylmy oçerk* diýilýär. Ylmy oçerkde gahrymanyň işi, göreşi, hereketi, durmuş wakalary çeper eserlerdäki ýaly konkret-duýarlykly formada kän suratlandyrylmaýar-da, ol hakdaky umumylaşdyrylan pikir abstragirlenen formada beýan edilyär.

Oçerkleriň başga bir hilisinde durmuş çeper eserlýerdäki ýaly esasan öz konkret-duýarlykly formasynda beýan edilyär. Beyle oçerklere *çeper oçerk* diýilýär. Ylmy oçerklere garanda çeper oçerklerde gahrymanlaryň obrazlary has gowy aýdyňlaşýar.

POWEST. Powest epiki kysymyň hekaýa bilen romanyň aralygynda duran gömüşiň Powestde hekaýa garanda suratlandyrylýan wakalar we şonuň bilen baglylykda gahrymanlaryň hasiýetiniň açylýan taraplary köp bolýar, romandaka garanda bolsa azrak bolýar. Şonuň üçin powestiň möçberi-de köplenç hekaýadan uly, romandan kiçi bolýar.

Powestlerde esasy gahrymanlar köplenç bir, iki ýa-da üç sany bolýar. Mysal üçin, N. Saryhanowyň "Şükür bagşy" powestinde bir esasy gahryman - Şükür bagşy, A. Durdyýewiň "Bagtly ýigit" powestinde bir esasy gahryman - Annaguly, H. Ysmaylowyň "Bäsdeşler" powestinde iki sany esasy gahryman - Muhat we Garýagdy, B. Seytäkowyň "Döwürdeşler" powestinde üç sany esasy gahryman - Ýagşymyrat, Nury we Saçly bolup, olar boydan-başa hereket edýär. Dogry, ol eserlerde ady tutulanlardan başga-da gahrymanlar bar. Emma ol gahrymanlar köplenç kabir epizodlarda duş gelyär.

Ýazyjy powestde köp bolmadyk baş gahrymanlaryň yzyna düşýär, ünsüni şolaryň işini, hereketini suratlandyrmaga, şolaryň hasiýetini giňden açyp görkezmäge gönükdirilýär. Şonuň üçin powestiň sýužeti-de köplenç düyp gahrymanlaryň ömrüniň belli bir döwründe başyndan geçiren wakalary esasynda gurulýar. Gahrymanyň uzak döwürlerde başyndan geçiren wakalaryny suratlandyryýan powestler hem bolýar. Beki Seytäkowyň "Şahyr" powesti şeýledir. Onda Türkmenistanyň tanymal halk şahyry Durdy Gylyjyň ömürboýy diýen ýaly başyndan geçiren wakalary hronologiki häsiýetde beýan edilyär.

ROMAN WE EPOPEÝA. Epiki kysymyň uly formasy bolan romanyň powestden tapawutlanýan tarapy onda esasy gahrymanlaryň we sutarlandyrylýan wakalaryň köp bolmaklygydyr. Başgaça aydanda, poweste garanda romanda durmuşyň töwerekleyin alnan giň uçarstogy suratlandyrylýar. Romanda ençeme gahrymanlaryň durmuşy, ideýasy, aragatnaşygy, obrazy giňden suratlandyrylýar. Romanda esasy gahrymanlaryň şu hili köp bolmagy olardaky sýužetiň, kompozitsiýanyň hem powestdäkä garanda has çylşyrymly bolmagyna sebäp bolýar.

Epopeýa hem epiki kysymyň romana ýakyn görnüşidir. Ol halkyň durmuşynda bolan has möhüm taryhy ähmiýetli wakany giňden suratlandyryýan

in uly epiki formadyr. Muňa mysal hökmünde L. Tolstoyyň "Uruş we parahatçylyk", M. Şolohowyň "Yuwaş Don", Muhtar Auezowyň "Abay", B. Kerbabayewin "Aýgytly ädim" eserlerini görkezmek bolar. Bu eserlere roman

hem diýilýär. Ýöne şeýle-de bolsa, romanlaryň hemmesine epopeýa diýmek bolmaz. Mysal üçin, A. Gowşudowyň "Köpetdagiň eteginde", "Mähri-Wepa" romanlaryny alyp görsek, olardaky obrazy giňden aýdyňlaşdyryýan gahrymanlaryň sany-da, suratlandyrylýan durmuş uçarstogynyň masştaby-da

ýokarda agzalan epopeýalaryňkyça ýok.

Roman we epopeýa halkyň durmuşyny, ondaky möhüm hadysalary giň masştabda suratlandyrmaga, halkyň aňynda, psihikasynda bolan düýpli özgerişleri çuň görkezmäge doly mümkinçilik beryän formadyr.

Käwagtlarda romanlaryň durmuşy, taryhy, filosofiki roman diýlip toparlara bölünýän wagtlary-da bolýar. Beýle bolanda romanlaryň mazmunyna seredilýär. Mysal üçin, romanda taryhy maglumatlar köp bolsa, oňa taryhy roman diýilýär. Ilomanlaryň bu hili toparlara bölünişi oňnositel derejededir.

2. LIRIKA KYSYMY

Liriki eserlerde epiki eserlýerdäki ýaly gahrymanlaryň belli bir döwür içindäki

gapma-garşylykly hereketleri, bitewilikde alnan durmuş wakalary yzygider suratlandyrylmaýar. Şonuň üçin hem M. Gorkiy: " Faktlary Ýönekey we aýdyň

beýan etmek gerek bolan yerinde, lirika bilen hereket etmek yerlikli däl" diýip bellenyär. Lirika durmuş wakalarynyň täsiri bilen liriki gahrymanda emele gelen duygy, pikir beýan edilýär, ol hem gös-göni liriki gahrymanyň öz adyndan aýdylýar. Ýöne liriki gahryman duýgusyny, pikirine ýüze çykaranda, ol şonuň bilen baglanyşykly durmuş wakalary, adamlaryň gapma-garşylykly hereketleri parada örän gysga hem-de köplenç epizodik häsiyetde maglumat beryär.

Ol

maglumat hem liriki gahrymanyň duýgusy bilen doly maglumatdyr. Liriki gahryman durmuşyň aýry-aýry taraplary barada söz açmak bilen, özüniň şoňa bolan söýmek, y igrenmek, guwanmak we ş. m duýgusyny, garasyny beýan edýär. Mysal üçin, Magtymgulynyň " Fettah" diýen goşgusynda liriki gahryman

Eyrany, Turany gol astyna salan şanyň - Fettahyň türkmen ilini

tözduranlygyny,

watançy adamlary dardan asdyrandygyny we ş. m. bet işleri aytmak bilen, oňa bolan özüniň yigrenç duýgusyny ýüze çykarýar.

Lirikada esasy mazmun liriki gahrymanyň öz adyndan beýan edýän tipik duýgusydyr. Ol ýerde beýan edilýän duýgynyň döremegine, güýçlenmegine sebäp bolýan durmuş wakalarynyň, hadysalarynyň kartinalary epiki eserlýerdäki ýaly giňden suratlandyrylmasa-da, okyjy ony liriki gahrymanyň duýgusy esasynda belli derej ede yzygider suratda göz önüne getirip bilyär.

Liriki eserlerin ýne bir aýratynlygy onda beýleki žanrlardaky ýaly birnäçe gahrymanlaryň däl-de, esasan diňe bir liriki gahrymanyň obrazynyň aýdyňlaşýanlygydyr. Dogry, liriki gahrymanyň iş salyşýan adamlarynyň hem sypaty belli bir derej ede umumy häsiyetde berilýär, emma olar beýleki žanrlardaky ýaly gowy göz önüne gelmeyär. Epiki eserlerde gahrymanlaryň portretleri suratlandyrylýan bolsa, liriki eserlerde gahrymanyň duýgusynyň döremegine, güýçlenmegine sebäp bolýan adamlaryň portreti kabir eserlerde (esasan söýgi we satiriki lirikada) berilýän bolaymasa, köplenç ol suratlandyrylmaýar. Poetiki eseriň mazmuny liriki gahryman öz adyndan beýan edensoň, ol öz portreti barada hiç ýerde söz açmaýar. Lirikada epiki ýa-da drama eserlýerdäki ýaly birnäçe gahrymanlaryň däl-de, esasan diňe liriki gahrymanyň "sesi eşidilýär". ine şu hili birseslilik hem lirika žanryna has

bolan häsiýetlerin biridir.

Lirika degişli bolan aýratynlyklaryň ýne biri onda duýgynyň, pikirini hemme hlatlarda diýen ýaly sazlaşykly beýan edilýänligidir. Liriki eserler özüniň şu hili hasiýeti bilen saza ýakynlygy üçin olaryň ençemesi saz bilen birlikde aýdylýar. Şol sebäpli gadymy Gretsiýada bu kysymyň adynda *lira* diýen saz guralynyň ady goylupdyr.

Lirika kysymynyň ösüş protsesinde onuň birnäçe gömüşleri emele gelipdir. Onuň aýry-aýry sahalara bölüniş printsipleri epiki kysymdaky ýaly däl. Epiki eserler esasan durmuşy nähili masştabda suratlandyrylanlygyna, obrazlaryň nähili derejede aýdyňlaşýandygyna, baş gahrymanlaryň sanyna we ş. m. görä gömüşlere bölünýän bolsa, liriki eserleri bu hili esasyda gömüşlere bölmek mümkin däl. Sebäbi liriki eserlerde köp gahryman bolmaýar.

Liriki eserler özleriniň temasy we beýan edýän ideýa-mazmunynyň hasiýeti boýunça gömüşlere bölünýär.

LÄLE. Laleler türkmen aýal-gyzlary tarapyndan döredilen we olaryň aýry-aýry taryhy döwürlerde öz durmuşlary, kysmatlary bilen baglylykda ýüze çykan duýgularyny, arzuwlaryny, pikirlerini beýan edýän liriki eserlerdir.

Laleler liriki kysymyň iň kiçi gömüşlerindendir. Her bir lale köplenç dört, käte alty setirli bir bent şygrydan ybarat bolýar. Şol bir bentde gelin ýa-da gyz özüniň belli bir ýagdaý sebäpli dörän duýgusyny, joşgunyny ýüze çykarýar.

MONJUGATDY. Esasan aýal-gyzlar tarapyndan döredilýän monjugatdylar *täze* yyl gelende, ýaz aylarynda aýal-gyzlar käte oňlanlar tarapyndan aydylypdyr. Monjugatdylar gyzyň ýa-da oglanyň söýgüsiniň, maşgala durmuşynyň, ykbalynyň geljekde nähili boljakdygyny sanamak bilen baglylykda dörän şahyranas eserlerdir. Monjuk atyşma üşşýänler orta suwly gap goyup, oňa hersi öz monjugyny atýar...

HÜWDI. Hüwdi hem laleler ýaly aýal-gyzlar tarapyndan döredilýän we aydylýan halk döredijiliginin bir gömüşidir. Hüwdüler çaga durmuşy bilen baglanyşykly bolup, ene ýa-da çaganyň aýal dogany kicijik çagany hüwdülände, özüniň oňa bolan söýgi, guwanç duýgularyny, arzuwlaryny beýan edýär.

AÝDYM. Aýdym lirikanyň iň populýar (meşhur) gömüşlerinden biridir. Liriki eserlerin saz bilen bilelikde aydylýanyna **aýdym** diýilýär. Aýdymalaryň saz bilen aydylýanlygy bolaymasa, lirikanyň beýleki gömüşlerinden belli-kulli tapawutlanýan özboluşly tarapy ýokdur.

Ýöne aýdymalaryň kabir lirikiki eserlerden möçberi taýyndan tapawutlanýandygyny bellemek gerek. Liriki eserlerin käbiri bir, käbiri on-on baş bentden, liriki poemalar bolsa ondan-da köp bentden ybarat bolýarlar. Aýdymyň möçberi dört-baş bent töweregi bolýar.

ODA. Oda grek sözi bolup, aýdym diýmegi aňladýar. Gömükli iş eden aýratyn bir taryhy şahsy ýa-da halky, halkyň taryhyndaky şöhratly wakalary dabaraly häsiýetde wasp edýän liriki şygra **oda** diýilýär. Oňa öňki döwürde kasyda hem diýlipdir. Magtymgulynyň "Türkmeniň", Keminäniň "Orazym" we ş. m. goşgulary odadyr.

ELEGIÝA. Gynançly, gaygyly goşgulara **elegiýa** diýilýär. Magtymgulynyň "Bolarmy", Seydiniň "Hoş indi", "Lebap hoş indi", "Begnazarym" ... goşgulary elegiýadyr.

3.DRAMAKYSYMY

Edebiýatda durmuşy obrazly suratlandyrmagyň özboluşly bir görnüşi-de **drama** kysymydyr. Dramanyň beýleki kysymlar, aýratyn-da epos kysymy bilen umumy taraplary-da bardyr. Drama-da, epos-da bitewi sýužeti emele getirýän durmuş wakalary suratlandyrylýar, ol kysymyň ikisinde-de gahrymanlaryň hereketleri, gömüşleri görkezilyär. Liriki eserlerindäki ýaly drama eserlerinde-de birseslilik, ýagny gahrymanyň öz içki duýgusyny özüniň beýan edýän wagytlary-da bolýar. Ol köplenç drama eserlýerdäki monologlarda şeýledir. **Monolog** grek sözi bolup, türkmençede birseslilik diýmekdir. Liriki eser bilen dramadaky personažyň öz içki duýgusyny beýan edýän monology bir-birine meňzeşdir.

Sular ýaly beýleki kysymlara deň gelyän taraplary bilen birlikde dramanyň olardan belli-külli tapawutlanýan spetsifikasi aýratynlyklary-da bardyr.

Drama sözi grekçe bolup, ol **hereket** diýen manyny aňladýar. Ol at dramanyň esasy häsiýetine-de laýyk gelyär. Drama eserlerinde epiki eserlýerdäki ýaly gahrymanlaryň göreş protsesleri syužet hemme halatlarda yzygiderli beýan edilmeyär-de, gahrymanlaryň hasiýetinin ýüze çykmagynda, ösmeginde, özgermeginde aygytlaýjy rol oynaýan köp hereketli esasy pursatlar saylanyp aýnýar hem görkezilyär. Şol sebäpli A. M. Gorkiy "Dramadan edilýän esasy talap: ol hökman aktual, sýužeti, hereketden doly bolmalydyr" diýip belleyär.

Drama eserleri sahnada goyulmak üçin ýazylýar. Şonuň üçin onda durmuş kartinalary epiki eserlýerdäki ýaly giň suratlandyrylmaýar, sebäbi olar ýaly giň kartinany sahnada görkezmek mümkin däl. Ýöne drama sahna serişdelerinden, ýagny artistin, hudožnigiň, kompozitoryň sungatyndan peýdalanmak arkaly durmuş kartinnalaryny epiki eserlere garanda has janly görkezyär. Epiki eserlerde söz bilen suratlandyrylýan durmuş kartinasynyň, gahrymanlaryň hut özüni okyjy gönüden-göni görmeyär, okyjy ony beýan etme, suratlandyрма arkaly göz önüne getirýär. Drama bolsa sahna serişdeleriniň kömegi bilen durmuş kartinalarynyň we gahrymanlarynyň hut özüni tomaşaça aç-açan görkezyär. Bu hili gönüden-göni görmeklik eşidip göz önüne getirmäge has täsirli, has janly bolýar. Şonuň üçin hem drama eserleri sahnada goylanda, ol özüniň täsir edijilik güýjüni has gowy ýüze çykarýar.

Drama eserlerin beýleki kysymlardan ýne bir tapawudy onda awtoryň öz sesinin ýoklugydyr. A. M. Gorkiy dramanyň bu aýratynlygyny örän gowy belläpdir:

"Pesa - drama, komediýa - edebiýatyň in kyn fotmasydyr, kynlygynyň sebäbi, awtor gapdaldan aytman her bir hereket edýän gahrymanyň özüni öz sözi, öz işi bilen häsiýetlendirmegi talap edýär. Romanda, powestde awtor tarapyndan suratlandyrylýan adamlar onuň kömegi bilen hereket edýärler, awtor hemişe gahrymanlary bilen bilelikde bolýar, olara nähili düşünmelidigini, olaryň gizlin pikirlerini, şekillendiryän figuranyň edýän hereketleriniň üsti örtülgi sebäplerini okyjylara beýan edýär, tebigaty we ýagdaýy suratlandyrmak bilen olaryň pugta hallaryny anyklaşdyrýar...

Pesa awtora onuň ýaly erkin gatyşmaga yol bermeyär, pesada onuň tomasaçylara düşündirmek mümkinçiligi bolmaýar. Pesa gatnaşýanlaryň

kimdigi beýan edilmek arkaly däl-de, бүтінлей hem-de diňe olaryň öz sözleri, ýagny sap gepleşik dilleri arkaly aýdyňlaşýar".

Teatr sahnasynda goyulmak üçin ýazylýan eserler iki hili topara bölünýär: pesa we **libretto**. Pesa bu drama teatrynda goyulýan eser bolup, onuň dramatik hasiýet bilen birlikde epiki häsiýeti-de güýçli bolýar. Şonuň üçin pesalar köplenç proza gömüşünde ýazylýarlar.

Şygyr formasynda ýazylýan librettolar barada beyle diýmek bolmaz. Opera teatrynda goyulýan librettoda dramatizm bilen lirizm gatysýar. Onda dramatizm köplenç halatlarda söz, gepleşik arkaly däl-de, sazlaşykly beýan edilýän duygy şonuň bilen baglanyşykly bolan hereket arkaly aňladylýar.

Drama eserlerimde şöhlelenýän hasiýetler we wakalar dürli-dürli bolýar. Kahirinde gynançly, käbirinde gülküli, kahirinde bolsa onçakly gynançly we gülküli däl wakalar, hasiýetler görkezilyär. Gahrymanlaryň, wakalaryň, ine, sular ýaly häsiýetlerine laýyklykda drama eserler üç sany esasy gömüşe bölünýär.

TRAGEDIÝA. Tragediýa sýužeti gysga wakanyň, tragiki ýazgydyň esasynda gurlan drama eseridir. Şekspiriň "Gamlet", "Otello", türkmen edebiýatyndan "Leyli-Mejnun", "Zöhre-Tahyr" dramalaryny muňa mysal edip görkezmek bolar.

Tragediýa gadymy Gratsiýada döräpdir. Ýöne ol wagtda tragediýa hut häzirkisi ýaly mana hem-de gömüşe eýe bolmandyr. Grekler meydan we üzüm hudayy Dionisiň hatyrasyna yylyň belli wagtlarynda geçi öldürüp, Aydym aydyp, tans eder ekenler. Şol bayramda aydylýan Aydymlara-da tragediýa, ýagny grekçe rtagos - geçi, oda - Aydym diýen sözlerin birikmeginden emele gelip, geçi Aydymy diýmekdir.

Tragediýa soň teatr sahasynda goyulýan drama eserlerinin bir gömüşüne öwrülipdir. Soň kysmaty tragiki bolup gutarýan gahrymanlaryň ýokary derejeli ýiti gapma-garşylyklar içinde edýän hereketlerini görkezyän drama eserlerine tragediýa diýip başlapdyrlar.

Tragediýalaryň hemmesinde gynançly waka, tragiki kysmat görkezilyär. Wakanyň, ömrün tragiki bolmagyna gahrymanyň ajayyp hasiýetine we asyly maksadyna ýagdaýyň laýyk gelmezligi netijesinde döreyän konflikt sebap bolýar. Tragediýalarda örän ýiti gapma-garşylyk bolup, ol köplenç halatlarda esasy položitel gahrymanlaryň ölmegine sebäp bolýar.

KOMEDIÝA. Tragediýa ýaly komediýanyň hem gelip çykyşy gadymy grek mifologiýasynyň bir gahrymany - Zewsiň ogly, üzüm hudayy Dionisiň kulty bilen baglanyşyklydyr. Dionis diňe üzümiň däl, ondan edilýän çakyryň hem hudayy hasaplanýar. Ol mydama pyýan, şadyýan, göwnaçyk gezyän garry Silenin elinde terbiýelenýär. Ol Gretsiýa gaydyp gelyärkä, deniz galtamanlarynyň eline düşýär. Sonda onuň gämisiniň bogaldagyna çyrmaşyk gül çyrmaşýar, gäminiň yelkeninde bolsa üzümiň asylyşyp duran şahalary peýda bolýar. Deniz galtamanlary ondan gorkup, özlerini suwa oklaýarlar. Dionis yol ugra bimäçe yurtlarda bolýar we duşan adamlaryň hemmesine çakyr ýasamagy öwredýär. Şonuň bilen birlikde ol geçinin, öküziň, yolbarsyň sekilinde özüni görkezmek bilen ýerden çakyryň, süydüň, balyň fontanyny çogduryp çykarmak

bilen köp oyunlar görkezýär. Soň-soňlar Dionise bagyşlanyp edilýän bayramlardaky Aydymlar, tanslar hem gülküli, şagalaňly hasiýete eýe bolupdyr. Grekçe şatlyk-sagalaňly üyşmeleň diýen menyny aňladýan **komos** diýen söz bilen Aydym diýen manyny aňladýan **oda** sözünüň birikmeginden **komedíya** termini gelip çykypdyr. Şeýlelikde komediýa *şatlykly üyşmeleňiň Aydymy* diýmekdir.

Edil tragediýa ýaly, komediýa hem soňky wagtlarda başga hili hasiýete, rnanaj forma eýe-bolup başlaýar, ol dramanyň özboluşly bir görnüşine öwrülyär. Sondan soň komediýa sözi sýužeti gülkünç wakalaryň esasynda gurlan drama eseri diýen manyny aňladýan termine öwrulipdir.

DRAMA. Drama sözi Edebiýat teoriýasynda iki hili manyda, birinjiden, tutuş kysymyň ady hökmünde, ikinjiden, drama kysymynyň aýratyn bir görnüşini hökmünde ulanylýar. Biz bu ýerde ol sözi ikinji manysynda ulanýarys.

Dramada görkezilyän wakalar tragediýadaky ýaly ýokary derejede gynançly bolmaýar. Dogry, dramada-da tragediýadaky ýaly položitel gahrymanyň şowsuzlyga uçaýan, otritsatel gahryman tarapyndan helak edilýän, öldurilyän pursatlary bolýar. Ol tomasaçylarda gynanç hem döredýär. Munuň özi dramada-da tragiki elementlerin bolýandygyny görkezýär. Ýöne şeýle bolsa-da, dramada gynançly waka däl-de, položitel gahrymanyň yeňşi bilen gutarýan waka birinji orunda durýar.

5. LORO-EPIKI KYSYM

Kabir eserlerde liriki hem-de epiki hasiýetin ikisiniň-de deň orun tutup, utgaşyp gelýän wagtlyry bolýar. Onuň ýaly eserlerde hem-ä bitewi sýužeti emele getirýän konkret wakalar, gahrymanlaryň hereketleri, göreşleri (epiki mazmun) suratlandyrylýar, hem-de şonuň bilen baglylykda gahrymanlarda, galyberse-de, awtorda - liriki gahrymanda döreyän duygular, pikirler (liriki mazmun) giňden beýan edilyär. Awtor epiki eserlerde gürrüňçiniň obrazynda, lirikada gahrymanyň obrazynda özüni görkezse, liro-epiki eserlerde ol özüni kä ýerde gürrüňçiniň, kä ýerde gahrymanyň obrazynda görkezýär. Edil şonuň ýaly, liro-epiki eserlerdäki esasy gahrymanlaryň-da obrazynyň köpüsi özüne mynasyp hasiýete eýedir.

Şunun ýaly gatyşyk hasiýet, esasan, balladalarda, poemalarda, dessanlarda, şygry bilen ýazylan romanlarda bolýar. Şonuň üçin hem olar liro-epiki kysymyň gömüşleri hasaplanýarlar.

BALLADA. Ballada liro-epiki kysymyň kiçi görnüşidir. Onda konkret bitewi

syužet bolýar. Emma balladada syužet, ony düzýän wakanyň içinde hereket edýän personažyň obrazy giňden süratiandyrylmaýar-da, esere liriki gahryman hökmünde gatnaşýan awtoryň belli bir duýgusynyň ýüze çykmagyna sebäp bolýan taraplary barada gysga gürrüň berilyär. Şonuň bilen birlikde, ol waka hem-de gahrymanyň personaža bolan garayşy, duýgusy-da lirikadaky ýaly gönüden-göni beýan edilyär. Mysal üçin, D. Haldurdynyň "Gaçgak" atly balladasyny alyp görelin. Onda gaçgagyň düşman okundan gorkup, ilini taşlap gidişi barada az-owlak gürrüň berilmek bilen birlikde, liriki gahrymanyň ol

gaçgaga bolan yigrenç duýgusy-da nygtalyp görkezilyär. Liriki gahryman gaçgaga şeýle sözler bilen yüzlenýär:

Ölümden gaçsaň-da uzalmaz ömrün,
Körügiň sönensoň, körelmez ömrüň.
Sen ony kowmasaň, ol kowar seni,
Sen ony döwmeseň, ol döwer seni.

Liriki gahrymanyň şu hili gönüden-göni öz adyndan beýan edýän duýgusy, pikiri arkaly balladadaky wakanyň, personažyň obrazynyň emotsional mazmuny nygtalyp bellenyär. Şeýlelikde, epiki we liriki beýan etme özara utgaşýar.

POEMA. Liro-epiki hasiýetli eserlerin bir görnüşi-de **poemadyr**. Poemada-da edil balladadaky ýaly wakalar, gahrymanlaryň hereketleri hem-de liriki gahrymanyň oňa bolan garayşy, duýgusy beýan edilyär. Emma poemada ballada garanda wakalar, gahrymanlar köp bolýar hem-de olar giň suratlandyrylýar. Şonuň üçin poemalaryň möçberi-de balladalaryňkydan uly bolýar.

Liro-epiki kysyma, sözüň doly manysynda, liro-epiki poemalar, edil şonuň ýaly-da şygry bilen ýazylan liro-epiki romanlar degişlidir. Bu hili eserlerde wakalaryň içinde hereket edýän personažlaryň-da, gahrymanyň-da obrazy deň derejede diýen ýaly aýdyňlaşýar. Muňa A. Kekilowyň "Söygi" romany, B. Hudaynazarowyň "Gyzgyn sahra", A. Hayydowyň "Suw", "Pöwrize" poemalary mysal bolup biler. A. Kekilowyň "Söygi" romanynyda liriki gahrymanyň duýgusynyň, pikiriniň gönüden-göni ýa-da gyytaklayyn beýan edilişi Ogulnabadyň ýa Akmyradyň durmuşynyň, işinin görekezişinden kem orun tutmaýar.

Bu hili eserleriň ýne bir özboluşly tarapy olardaky personažlatryň köpüsiniň obrazynyň liro-epiki hasiýete eýe bolmaklarydyr. "Söygi" romanynyda Ogulnabadyň, Akmyradyň we beýleki kabir gahrymanlaryň obrazy olaryň hereketiniň, işinin, gepleşiginiň beýan edilmegi, şonuň bilen deň derejede diýen ýaly içki duygualarynyň hem acylyp görkezilmegi arkaly aýdyňlaşdyrylýar. Şonuň netijesinde-de obrazlar liro-epiki obrazlar bolup çykypdyr.

DESSAN. Dessan türkmen edebiýatyndaky liro-epiki kysymyň irki döwürlerde dörän görnüşidir. Dessanlar özüniň hasiýeti boýunça poemalara ýakyndyr. Olarda-da waka we duygy utgaşdyrylyp alynýar. Ýöne dessanlar häzirki döwürde döredilýän poemalardan, özaly bilen, daşky formasyna görä, ýagny wakanyň gürrüň, kyssa görnüşinde, duýgynyň goşgy formasyna beýan ediyänligi bilen tapamatlanýar. Dessanlaryň awtorlary suratlandyrylan wakalaryna poemalardaky ýaly liriki Men hökmünde gatnaşmaýarlar-da, epiki eserlýerdäki ýaly hekaýaçynyň obrazyna özlerini görkezýärler.

Dessanlardaky gahrymanlaryň obrazy olaryň deňräk derejede beýan edilýän duýgusynyň hem-de durmuş ýagdaýynyň, hereketiniň üsti bilen aýdyňlaşýar we spetsifiki hasiýete eýe bolýar. Munuň özi dessanlaryň hem şeýle häsiýetde bolmagyny üpjün edýär. Munuň şeýledigini "Görogly" eposynda-da, "Şasenem-Garyp", "Leyli-Mrjnun", "Nejep oglan"... dessanlarynda-da görmek bolýar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Çeper eebiyat nähili žanrlara (kysymlara) bölünýär?
2. Epiki kysyma (žanra) haýsy görnüşdäki eserler giryär we olar haýsylar?
3. Liriki kysymyň esasy aýratynlyklary nämeden ybarat we onyň nähili gömüşleri bar?
4. Drama kysymy we onuň nähili gömüşleri bar?
5. Dessanlar haýsy kysyma degişli?
6. Nähili eserler liro-epiki kysyma degişli bolýar we olar haýsylar?
7. Eserleri kysymlara bölmekde nämä esaslanýlýar?

ÇEPER STIL. EDEBI UGURLAR

PLANY:

1. Stil we çeper stil barada maglumat.
2. Indwidual stil.
3. Akymlayyn stil.
4. Döwürleyin stil.
5. Edebi ugurlar barada maglumat.
6. Realizm we romantizm edebi ugurlary.

Daýanç düşüňjeler: "Stil" we "çeper stil" düşüňjeleri, çeper stilin gömüşleri; indwidual, akymlayyn we döwürleyin stil, edebi ugurlar, akymlar, edebi ugurlaryň gömüşleri we olaryň aýratynlyklary; klassitsizm, sentimentalism, romantizm we realism.

Stil dien termin gaty köp manylydyr. Ilkibaşda gadymy Gretsíýada we Rimde hat ýazmak üçin ulanylýan taýajyga stil diýlipdir. Emma soňky wagtlarda stil diýen sözün manysa barha giňäpdir. Häzirki döwürde stil diýen termin dil biliminde kabir adamlaryň ýazuw hem-de gepleyiş diliňdäki aýratynlygyny anlatsa, Edebiýat hakdaky ylymda ol kabir ýazyjylaryň döredijiliginiň, edebi protsesde emele gelýän kabir akymyň ideýa-tematikasyndaky, sýužeti ösdürmekdäki, konpozitsiýa gurmakdaky, hasiýeti açyş tärlerindäki, jemläp aydanda, hakykaty suratlandyryş tärlerindäki, çeper diliňdäki özboluşly aýratynlygy aňladýar. Stil diýen termin Edebiýat baradaky ylymda ulanylanda, çeper edebiýatyň özboluşly aýratynlyklary bilen baglanyşykly mana eýe bolýanlygy üçin oňa **çeper stil** diýilýär.

Stilin başga-da köp hili gömüşleri bar: ylmy stil, informatsion stil, iş stili, yolbaşçylyk stili we ş. m. Bu hili stiller çeper stilden tapawutlanýar. Mysal üçin, ylmy stil tejribeleriň, derňewleriň netijesinde anyklanan pikiri faktlar bilen delillendirip, absrtakt formada beýan etmegi anlatsa, informatsion stil haýsydyr bir waka ýa-da haýsydyr bir adamyň işi barada ygjamlanan formada habar bermegi aňladýar. Çeper stil balsa hakykaty, onda ýüze çykýan meselani, adamlaryň hereketini, hasiýetim, duygy-pikirini, daşky sypatlaryny öz janly

hem-de anyk duýarlykly obrazly bolşunda göz önüne geler ýaly edip suratlandyrmagy aňladýar.

Şu hili hasiýetli aýratynlygy bilen beýleki stillerden tapawutlanýan çeper stil edebiýatyň ösüşiniň hemme döwürlerinde we ähli ýazyjylaryň döredij iliginde bir meňzes dälidir. Edebiýatyň ösüşinde emele gelen kabir akymlaryň, her bir gömükli ýazyjynyn hakykaty çeper suratlandyrmakda özboluşly taraplary bolýar. Çeper döredij ilik protsesinde peýda bolan kabir akyma degişli bolan özboluşly lygy kabir ýazyjynyn döredij iliginde emele gelýän özboluşlylyk bilen gatyşdyrmaly dälidir. Ol gatyşdyrylanda, mesela dogry düşüniş bolmaz. Şonuň üçin hem biz çeper döredij ilik protsesinde emele gelýän onuň ýaly özboluşlyklary biri-birinden tapawutlandyrmak üçin **akymlayyn stil** hem-de **indwidual stil** diýip atlandyryşs.

INDWIDUAL STIL. Indwidual stil diýmek, gysgaça aydanda, aýratynlykda alnan ýazyjynyň döredijilik özboluşlylygy diýmekdir.

Her bir ýazyjynyň döredijiliginde indwidual stilin emele gelmegi ýazyjynyň öz şahsyyetine, talantyna, durmuş tejribesine, gözyetimine, ideýa pöziýasyna, ýaşayan döwrüniň jemgyýetçilik şertlerine, estetiki-çeperçilik talaplaryna, suratlandyryş durmuş hakykatlaryna, önden gelýän milli edebi däplerden, başga halklaryň edebiýatyndaky durmuşy suratlandyrmagyň nusgalaryndan atýarrrtäsMerine we ş. m. ençeme ýagdaýlara, faktlara baglydyr.

Indwidual stilin çeşmesi, özaly bilen, ýazyjynyň öz şahsyyetidir. Bu barada W. G. Belinskiy şeýle diýýär: "Şahyryň eserleri özlerinin mazmuny boyunça-da, formasy boyunça-da her näçe köp dürli bolsalar hem, olaryň hemmesiniň ählisi üçin umumy bir keşbi bardyr, olaryň hemmesinde diňe özlerine has bolan bir aýratynlygyň möhri bardyr, çünki olaryň hemmesi bir şahsyyetden, ýalňyz we bölünmez Men-den syzyp çykandyr. Şeýlelikde, şahyry derňäp öwrenmeklige girişilen mahalda, özaly bilen, şahyryň köp tüysli we her dürli eserlerinden onuň şahsyyetiniň syryny, ýagny onuň ruhuny, onuň diňe bir özüniňki bolan aýratynlyklaryny saygarmak gerekdir". W. G. Belinskiy bu ýerde şahyryň şahsyyetiniň onuň döredij iligindäki özboluşlylygyň esasynda ýatýan kesgitleyji zatdygyny belleyär. Bu diňe şahyryň däl, ýazyjynyň döredijiliginde-de şeýledir.

Şu ýagdaý ýazyjynyň şahsyyeti, duýgusy, düşüňjesi, durmuş tejribesi, ruhy dünýäsi näçe bay, näçe köp taraply bolsa, onuň döredij iliginin hem şeýle hasiýete eýe boljakdygyny görkezýär. W. G. Belinskiiniň "...shahyryň şahsyyeti näçe çuň we güýçli bolsa, ol şonça-da zor şahyrdyr" diymegi şonuň üçindir.

Ýazyjynyň şahsyyeti onuň döredij iliginde şöhlemek bilen, oňa özboluşlylyk möhrüni basýar. Beýle diyildigi edebi eser ýazýanlaryň hemmesiniň döredij iliginde bu şeýle bolýar diyildigi dälidir. Birinjiden, döredij ilige şahsyyetiň indwiduallyk möhrüniň basylmagy üçin, özaly bilen, ýazyjynyň öz şahsyyetinde özboluşly ösen sypatlaryň bolmagy, ýagny ýazyjyda durmuşyň her bir meselesine özüçe çemeleşmek, öz pikirini özüçe beýan etmek ukybynyň bolmagy zerurdyr. Ikinjiden, döredij ilikde ýüze çykýan indwidual stilin has gowy bolmagynda ýazyjynyň şahsyyetiniň diňe bir talant, ukyp ýaly taraplary däl-de, onuň adamçylyk hasiýetinin, jemgyýetçilik sypatynyň ajayyp bolmagy-da uly rol oýnaýar.

AKYMLAYYN STIL. Birnäçe ýazyjynyň öz indwidual stili bilen birlikde durmuş hakykatyny suratlandyryş tärleri taýyndan biri-birine ýakyn, umumy

hasiýetli taraplarynyň bolýandygyny-da çeper döredijilik praktikasynda görmek bolýar. ine, şonuň ýaly bir topar ýazyjynyň hakykaty çeper suratlandyryş tärlerindäki biri-birine ýakynlygyň, umumy hasiýetli taraplaryň esasynda-da **akymlayyn stil** emele gelyär. XX asyr türkmen poeziýasynda iki hili akymlayyn stili emele getiren şahyrlaryň iki toparynyň döredij iligine göz aýlanyňda muňa aýdyň göz yetirmek bolýar.

XX asyr türkmen şahyrlarynyň birinji toparynyň - Durdy Gylyç, Bayram şahyr, Ata Salyh, Ataköpek Mergen, Nury Annagylyç ýaly şahyrlaryň döredij iligi üçin umumy hösiýetli bolan iň esasy zat görkezmek däl-de, ygjamlap beýan etmeklikdir. Hut şonuň netijesinde-de olaryň goşgularynyň aglabasynda ideýa hem-de gözgalýan mesele köplenç halatlarda liriki gahrymanyň belli bir pursatdaky möwç uran duýgusy hem-de söweşjeň hereketi bilen däl-de, umumylykda alnan duýgusy hem-de hereketi bilen baglanyşyp şöhlelenýär. Ol şahyrlar liriki gahrymanyň umumylykda alnan duýgusyny hem-de hereketini-de anyk duýarlykly janly formada okyjynyň göz önüne getirer ýaly edip, suratkeşlik bilen şekillendirjek bolup durmandyrlar-da, gözgalýan eselesini we ondan gelip çykýan ideýany gönimellilik bilen beýan edipdirler.

Şahyryň çeper beýan ediş tärlerine has bolan umumy hasiýetli aýratynlyklaryň ýne biri olaryň liriki gahrymanlarynyň esasan-da täze döwrüň hakykaty bilen baglanyşykly söz açanlarynda "men" diýip diňe öz adyndan çykyş etmekleridir.

Gürrüňi edilýän şahyrlaryň ählisiniň döredijiligine mahsus bolan umumy hasiýetli taraplaryň ýne biri-de bir goşguda birnäçe meseläni hem-de şonuň bilen baglanyşykly birnäçe ideýany ygjamlap beýan etmeklikdir. Muny olaryň köp eserlerinde görmek bolýar. Olaryň döredij iligine mahsus bolan bu hili hasiýet türkmen klassyky edebiýatyndaky däbiň täsiriniň netij esinde emele gelipdir.

XX asyr türkmen şahyrlarynyň ikinji bir toparynyň - Rehmet Seyidow, Gara Seýitliýew, Allaberdi Hayydow, Mämmed Seyidow, Ata Atajanow, Kerim Gurbannepesow... ýaly şahyrlaryň döredij iligine göz aýlanyňda bolsa, olaryň hakykaty sutatlandyryş tärlerinde hemmesi üçin umumy hasiýetli bolan başga hili aýratynlygy görmek bolýar.

Bu şahyryň lirikasynda önde gürrüň edilen şahyrlaryň lirikasyna garaňda, özaly bilen, konkretlik agdyklyk edýär. Olarň döredij iliginde aýratynlykda alnan bir goşguda birnäçe temany, ideýany ygjamlap beýan etmeklik däl-de, anyk bir meseläni, bir ideýany giňden beýan etmeklik esasy orun tutýar. Bu bolsa öz gezeginde ol şahyrlaryň lirikasyndaky ideýanyň köplenç liriki gahrymanyň umumylykda alnan duýgusy, hereketi bilen däl-de, anyk bir mesele bilen baglanyşykly belli bir pursatda galkynan duýgusy, hereketi bilen birleşip şöhlelenmegini güýçlendiripdir.

Bu şahyryň hakykata şu hili çemeleşmäge yykgyn etmek bilen birlikde, ideýa bilen birleşýän duýgynyň belli bir mesele bilen baglylykda galkynmagyny has anyklaşdyryp görkezmekde-de birinji toparyň wekillerinden tapawutlanýarlar. ine, Mämmed Seyidowyň "Menin arzuwym" diýen goşgusy:

Kenaryna göwsün oykap,
Şaglap derýa saz edip dur.
Gök gamyşlar başyn ýaykap,
Magşugyna nâz edip dur.

Tolkunlary çekip göçün,
Böküp barýar, gaynap barýar.
Aýperiniň tylla saçyn
Düýrläp barýar, oýnap barýar.

Owaz edip dürli-dümen,
Öz ugruna akyp barýar.
Töweregine täze çemen,
Täze güller dakyp barýar.

Şol derýanyň joşy an suwun
Wasp edere setir gerek.
Ömürboyy meň arzuwym,
Şeýle joşsun şahyr yürek.

Görşumiz ýaly, bu goşguda şahyr yüreginin joşgunly bolmagy baradaky ideýa bilen birleşýän liriki gahrymanyň duýgusynyň galkynmagyna joşgunly, gudratly derýanyň täsir edendigi nygtalýar. Şeýle hasiýeti ikinji topara degişli şahyrlaryň köp goşgularynda görmek bolýar. Bu bolsa ikinji topara degişli şahyrlaryň şygrylaryndaky ideýanyň hem-de lîriki gahrymanlaryň obrazynyň birinji topara degişli şahyrlaryňka garanda has-da janly, has-da anyk duýarlykly bolmagyna getiripdir, ikinjiden hem liriki gahrymanyň içki dünýäsiniň açylsyny güýçlendiripdir.

XX asyr türkmen şahyrlarynyň agzalan iki toparynyň her birine has bolan şu hili umumy hasiýetli aýratynlyklar hazirki zaman türkmen poeziýasynda iki hili akymlayyn stili emele getiripdir.

Şu hili akymlayynstili XX asyr türkmen prozasynyň wekilleriniň döredijiliginde-de görmek bolýar. Türkmen ýazyjylaryndan A. Durdyýew, A. Gowşudow, B. Soltannyýazow ýaly ýazyjylaryň proza eserlerinde süžeti daşky konfliktler esasynda gurmak, beýan etmeklik, portreti statik häsiýetde şekillendirmeklik ýaly umumy hasiýetli alamatlar bar bolsa, b. Kerbabayew, N. Saryhanow, G. Gurbansähedow, N. Jumayew ýaly ýazyjylaryň döredijiliginde süžeti ösdürmekde gahrymanlaryň içki dünýäsindäki konfliktlere-de yüzlenmek, suratkeşlik, peýzažy gahrymanyň içki dünýäsi bilen baglanyşdyryp bermeklik, portreti janly şekillendirmeklik ýaly umumy hasiýetli çeperçilik tärleri bar. Bu bolsa XX asyr türkmen prozasynda iki hili stil tendensiýasynyň, ýagny iki hili akymlayyn stilin bardygyny görkezýär.

DÖWÜRLEYIN STİL. Bu stil her bir halkyň belli bir taryhy döwürdäki edebiýatynyň hakýaty çeper suratlandyryş tärlinde formirlenen özboluşly alamatlar bilen häsiýetlenýän stildir.

Malim bolşy ýaly, her bir halkyň ykdysady, sotsial, syýasy, ruhy, medeni ýagdaýlary bilen organiki baglylykda çeper eebiýat hem yzygider ösüp, özgerip durýar. Şeýle protsesiň netijesinde her bir halkyň edebiýatynyň belli bir taryhy döwürde şol döwrüň ýagdaýlary bilen şertlenýän hasiýetli alamatlary emele gelyär. Bu obyektiv kanun çeper edebiýatdaky formanyň esasy elementi bolan stile-de degişlidir. Başgaça aydanda, her bir taryhy döwürde halkyň şol döwürdäki estetiki, çeperçilik talaplaryna laýyklykda edebiýatyň hakykaty çeper suratlandyryş tärlinde-de özboluşly aýratynlyk, ýagny döwürleyin stil emele gelyär. Biz muňa XVIII-XIX asyr türkmen edebiýaty bilen hazirki döwür türkmen edebiýatynyň iri syžetli eserlerindäki çeper suratlandyрма tärlerini deňeşdirmek arkaly göz yetirip bileris.

Dessanlaryň awtorlary gahrymanlaryny olaryň beýan edilýän hereketleri arkaly okyja tanatmak bilen çäklenmän, ey sem olara öz adyndan mert ýa-da namart, sahy ýa-da husyt, görmegey ýa-da betnyşan diýip häsiyetlendirme-de beryär.

Dessanlaryň awtorlary gahrymanlaryň daşky gömüşlerini, portret detallaryny-da içki psihologiki protses bilen baglanyşykly hereketli bolşunda däl-de, hereketsiz görnüşde - statik häsiyetde şekillendiripdirler. Olar özlerini gahrymanyna bolan antipatiýasyna ýa-da simpatiýasyna eýerip, gahrymanyň daşky görnüşini-de onuň hasiýetine kybapdaş edip, ýagny položitel bolsa, owadan, görmegey, ýakymly, otritsatel bolsa, betişik, ýakymsyz edip, eger gahryman güýçli, söweşeň bolsa, onuň daşky görnüşiniň detallaryny adatdan daşary ulaldyp görkezipdirler.

Dessanlarda gahrymanyň dil aýratynlygyny bermäge-de üns berilmeyär. Gahrymanlaryň geplesigini awtor öz diliňden beryär.

Dessanlaryň syužet gurus tärlerinde-de umumy özboluşlyklar bar. Dessanlaryň döredilen döwründe hususy eýeçilik gatnaşyklary hokum sürensoň, durmuşda-da hususy bähbitleriň çaknyşygy esasynda döreyän intriga hasiýetli garşylyklar hokum sürüpdir. Bu ýagdaý dessanlaryň syužetiniň hem esasan intriga hasiýetli garşylyklar esasynda gurulmagyna hem-de ösmegine sebäp bolupdyr.

Dessanlarda syužet esasan bir garşylyk liniýasy boýunça düzülipdir. Şeýle **çeper suratlandyрма** üçinem esasy umumy hasiýetli zataryň biri beýan etmedir. Beýan etmäniň esasy alamaty awtoryň gahrymany we onuň gatnaşýan wakasyny wagt hem-de yer taydan özünden daşlaşdyryp, ol hakda haçandyr bir wagt, nirededir bir ýerde bolan zat hökmünde gürrüň bermegidir. Awtor şeýle gürrüň berende, wakany, gahrymany edil ýanynda görüp duran janly zady ýaly anyk duýarlykly şekilde suratlandyрмаýar-da, ol hakda okyja ygjamlap umumy gürrüň beryär.

Oňki türkmen edebiýatynyň iri syužetli eserleri bolan Andalybyň "Leyli-Mejnun", Şabendäniň "Gül-Bilbil", Şeydayynyň "Gül-Senuber", Mollanepesiň "Zöhre-Tahyr" ýaly dessanlarynda hersine degişli öz aýratynlygy bilen birlikde, umumy özboluşlyk hem bar. Ol eserlerin hemmesindäki çeper suratlandyрма üçin iň esasy umumy hasiýetli zataryň biri beýan etmedir. Beýan etmäniň esasy alamaty awtoryň gahrymany we onuň gatnaşýan wakasyny wagt hem-de yer taydan özünden daşlaşdyryp, ol hakda haçandyr bir wagt, nirededir bir ýerde[^] bolan zat hökmünde gürrüň bermegidir. Awtor şeýle gürrüň berende, wakany, gahrymany edil ýanynda görüp duran janly zady ýaly anyk duýarlykly şekilde suratlandyрмаýar-da, ol hakda okyja ygjamlap umumy gürrüň beryär.

Dessanlaryň awtorlary gahrymanlaryny olaryň beýan edilýän hereketleri arkaly okyja tanatmak bilen çäklenmän, ey sem olara öz adyndan mert ýa-da namart, sahy ýa-da husyt, görmegey ýa-da betnyşan diýip häsiyetlendirme-de beryär.

Dessanlaryň awtorlary gahrymanlaryň daşky gömüşlerini, portret detallaryny-da içki psihologiki protses bilen baglanyşykly hereketli bolşunda

däl-de, hereketsiz görnüşde - statik häsiyetde şekillendiripdirler. Olar özlerinin gahrymanyna bolan antipatiýasyna ýa-da simpatiýasyna eýerip, gahrymanyň daşky görnüşini-de onuň hasiýetine kybapdaş edip, ýagny položitel bolsa, owadan, görmegeý, ýakymly, otritsatel bolsa, betişik, ýakymsyz edip, eger gahryman güýçli, söweşjeň bolsa, onuň daşky görnüşiniň detallaryny adatdan daşary ulaldyp görkezipdirler.

Dessanlarda gahrymanyň dil aýratynlygyny bermäge-de üns berilmeyär. Gahrymanlaryň gepleşigini awtor öz diliňden beryär.

Dessanlaryň syujet gurus tärlerinde-de umumy özboluşlyklar bar. Dessanlaryň döredilen döwründe hususy eýeçilik gatnaşyklary hokum sürensoň, durmuşda-da hususy bähbitleriň çaknyşygy esasynda döreyän intriga hasiýetli garşylyklar hokum sürüpdür. Bu ýagdaý dessanlaryň syujetiniň hem esasan intriga hasiýetli garşylyklar esasynda gurulmagyna hem-de ösmegine sebäp bolupdyr.

Dessanlarda syujet esasan bir garşylyk liniýasy boýunça düzülipdir. Şeýle bolansoň, gahrymanlaryň garşylyk bilen baglanyşykly edýän hereketleri-de köp yere bölünmändir. Şonuň üçin ol eserlerin kompozitsiýasy Ýönekey, syujetiniň bitewiligi berk bolupdyr.

Önki türkmen edebiyatynda emele gelen döwürleyin stile degişli çeperçilik tärleriniň köpüsi häzirki türkmen edebiýatyna-da geçdi. Şonuň bilen birlikde häzirki türkmen edebiyatynyň iri syujetli eserlerinde zaman bilen baglanyşykly bolan döwürleyin stil hem emele geldi. Ol stil **realistik stil** diýip atlandyrylýar. Realistik stil - bu hakykaty realistik usulda, ýagny ony öz dialektiki bolşunda janly formada suratlandyryp görkezmäge laýyk gelýän çeperçilik taridir. Edebiýatymyzda soň emele gelen bu hili tär önki köne edebiýatnyň iri eserlerine has bolan çeperçilik tärlerinden tapawutlanýar. Eger öňki Edebiýatdaky iri syujetli eserlerde beýan etmeklik yörgünli bolan bolsa, häzirki Edebiýatda beýan etmek bilen birlikde hakykaty öz janly bolşunda suratlandyrmak täri güýçli. Munuň beyle bolmagy-da Ýöne ýerden däl. Sönky döwürlerde dünýa halklary bilen birlikde türkmen halkynyň-da estetiki nem-de çeperçilik talaplary görülmedik derejede ösüp başlady. Türkme okyjylarynda çeper eserlerde sutarlandyrylýan durmuş hakykatynyň duyga täsir edýän ýagşy hem-de ýaman taraplaryny estetiki tайдan has doly özleşdirmek islegi barha ýokarlandy we ýokarlanýar. Okyjylaryň şunun ýaly barha ösyän estetiki, çeperçilik talabyny ödemek üçin bolsa çeper eserlerde hakykaty öz janly bolşunda anyk duýarlykly formada suratlandyryp görkezmek zerurdy. Sebäbi hakykat şeýle suratlandyrylanda onuň estetiki-emotsional taraplary has gowy açylýar we has aýdyň duýarlykly bolýar. Şonuň üçin M. Gorkiy "Protokol ýazmak gerek däl-de, suratlandyrmak gerek, okyjynyň aňyna obraz arkaly tasir etmek gerek. Beýan etmeklik - bu suratlandyrmaklyk dal. Pikir, duygy obrazda ýüze çykmary" diýip belleyär.

EDEBİ UGUR. Belli bir taryhy döwürde ýaşayan ýazyjylaryň döredijiliginde akymlayynstili emele getirýän çeper suratlandyрма tärleriniň özboluşly umumy hasiýetli taraplary bilen birlikde, hakykaty çeper

suratlandyrmagyň pritsipleri taýyndan-da olaryň döredij iliginde ýakynlyk, özboluşly umumy birlik bolýar.

Çeper suratlandyrma tärlerindäki hem-de pritsiplerindäki özboluşly umumy birlik diylende nämeler göz önünde tutulýar? Ýazyjylaryň hakykaty çeper suratlandyryş tärlerindäki umumy birlik diylende, "Çeper stil" diýen bölümde görüp geçişimiz ýaly, beýan etmek, suratlandyryp görkezmek, gahrymanyň içki dünýäsine çuň ýa-da yüzley aralaşmak, tebigaty gahryman bilen baglanyşdyryp, ýa-da baglanyşdyrman suratlandyrmak, portreti statik ýa-da janly häsiyetde bermek ýaly meselelerdäki ýakynlyk, özboluşly umumylyk göz önünde tutulýar. Ýazyjylaryň hakykaty suratlandyryş printsiplerindäki umumy birlik diylende bolsa, hakykatyň realistik, romantik, fantastic ýa-da realistik-romantik, realistik-fantastik ýa-da şertli (simwolik) häsiyetde suratlandyryandygy göz önünde tutulýar.

Çeper stil hem-de edebi ugur ýazyjylaryň döredij iliginin şu hili aýry-aýry taraplary esasynda emele gelyän bolsa-da, olar biri-biri bilen organiki baglanyşyklydyr. Sebabi hakykat nähili häsiyetde (printsipde) şöhlelenyän bolsa, onuň suratlandyrylyş tärinde-de şol printsipe laýyk gelyän özboluşlylyk emele gelyär. "Realistik stil", "romantik stil" diýilmegi-de hut şonuň üçindir.

Ýazyjylaryň hakykaty suratlandyryş printsiplerindäki ýakynlyk, umumy birlik olaryň aň-düşünj esinin, dünýägaraysynyň, sotsial pozitsiýasynyň, durmuş tejribesiniň ýaşan döwründäki jemgyýetçilik şertleriniň ýakynlygy, birligi esasynda emele gelyär. ine, şonuň ýaly bolup ýazyjylaryň döredijiliginiň hakykaty suratlandyryş printsiplerinde emele gelyän özboluşly umumy birlige **edebi ugur** diýilýär.

Günbatar Ewropada we rus edebiýatynda XVII-XVIII asyrlarda klassitsizm, XVIII asyrda sentimentalizm, XIX asyrda romantizm we realizm edebi ugurlarynyň bolandygyny rus edebiýatynyň teoretikleri tassyklaýar.

KLASSITSİZM. XVII asyrda Frantsiýada, XVIII asyrda Russiýada formalaşýar. Klassitsizmiň esasy aýratynlyklarynyň biri antik Edebiýata öýkünmek we şonuň kadalaryny üýtgetmän dowam etdirmek bolupdyr. Şunun üsti bilen bu ugra klassitsizm diýip at berlipdir. Onuň položitel, esasy baş gahrymanlary patyşalar, rytsarlar-ýokary synp wekilleri aolupdyr. Bu ugur ýokary gatlagyň ideýalaryny öňe sürüpdir. Munuň başga-da näşiyetli taraplary bar.

SENTIMENTALIZM. Sentimentalizm XVIII asyryň II ýarymykda we XIX asyryň başynda Yewropada rowaç bolan edebi ugurdyr. MuViuň esasy gahrymanlary horlanan, aşaky gatlagyň wekilleridir. Bu ugur ilki Angliýada döräpdir. Onuň esasy goýan Stern bolupdyr. Frantsiýada Russo, Russiýada Karazmin bu ugruň esasy wekilleridir.

ROMANTIZM. Romantizmin esasynda ýazyjynyň öz arzuwynaa, hyýalynda döreden durmuşyny suratlandyrmak printsipleri bar. Romantizm eserleriniň gahrymanlary awtoryň idealynyň nukday nazaryndan öz fiýýalynda döreden adamlary bolýar. Ýazyjynyň real durmuşy däl-de özüniň görmek, yetmek isleyän adamlaryny suratlandyrmagy awtoryň arzuwynyň real durmuş

bilen ylalaşmaýandygyndan gelip çykýar. Ýazyjy dowam edip duran durmuşy halamaýar we başga bir hili durmuşy arzuw edýär, şony hem ýazyp suratlandyrýar.

REALIZM. Realizm edebiýatyň esasy ugurlarynyň biri bolup, onuň baş printsipleri durmuşy bolşy ýaly, dogry hem köptaraply we çylşyrymlylygynda görkezmekdir. Realistik eserlerde durmuş bolşy ýaly real, dogruçyl suratlandyrylýar. Şonuň üçin hem muňa realistik ugur diýilýär.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. "Stil" düşüňjesi, çeper stil diýende nämä düşüňýärsiňiz?
2. Nähili stile individual stil diýilýär?
3. Akymlaýyn stil diýip nähili stile aýdylýar?
4. Döwürleyin stil nähili bolýar?
5. Ýazyjynyň stili diýende nämä düşüňýärsiňiz?
6. Ýazyjynyň stilini emele getiryän esasy aýratynlyklar nämeden ybarat?
7. Edebi ugur (metod, akym) diýende nämä düşüňýärsiňiz?
8. Geçmiş Edebiýatda nähili edebi ugurlar bolupdyr?

EDEBIÝATLAR

1. Esasy edebiýatlar

1. Abdyllyayew Ö. Edebiýat teoriýasynyň esaslary. - Aşgabat, 1985.
2. Umurow H. Adabiýot nazariýasi. - Toşkent, 2003.
3. Mämbetow K. Ädebiýat teoriýasy. - Nokis, 1998.

2. Goşmaça edebiýatlar

1. Amansähedow M-N. Şygyr sungaty we şahyrana şahsyýet. -Aşgabat, 2000.
2. Gurbannepesow K. Edebiýat we durmuş. - Aşgabat, 1979.
3. Kekilow A. Edebi žanrlar we edebi metod. - Aşgabat, 1979.
4. Kösäyew M. Edebiýat barada sohbət. - Aşgabat, 1972.
5. Rejebow R. Liriki mazmun we şygyr sungaty. - Aşgabat, 1986.
6. Boboyew T. Adabiyotşinoslik asoslari. - Toşkent, 2002.
7. Kuronow D. Adabiyotşinoslikka giriş. - Toşkent, 2004.